

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРОТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ДМИТРА МОТОРНОГО**

Завадських Г. М., Педченко Г. М., Тебенко В. М.

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Курс лекцій

для здобувачів ступеня вищої освіти «Бакалавр» зі спеціальності
076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність»

Мелітополь

2020

УДК 332.1

Б 65

Автори: доцент Завадських Г. М., Педченко Г.П., Тебенко В.М.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради факультету економіки та бізнесу Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного від «26» травня 2020р. Протокол № 7.

Рецензенти:

О. І. Лисак к.е.н., доцент кафедри ПТБД, Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного;
Н. М. Рубцова к.е.н., доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування

Завадських Г. М., Педченко Г. П., Тебенко В.М.

Регіональна економіка: курс лекцій / Г.М. Завадських, Г.П. Педченко, В.М. Тебенко – Мелітополь: Люкс, 2020. – 168 с.

У курсі лекцій викладено зміст дисципліни «Регіональна економіка». Висвітлено теоретичні основи регіональної економіки, виявлено сутність потенціалу розвитку регіону, проаналізовано стан та перспективи розвитку економіки регіонів України.

УДК 332.1

© Г.М. Завадських,
Г.П. Педченко,
Тебенко В.М., 2020
© Люкс, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Лекція 1. Предмет, метод і завдання дисципліни	7
1.1.Об'єкт та предмет дослідження регіональної економіки	7
1.2.Історія розвитку регіональної економіки	8
1.3.Методологія регіональної економіки	11
1.4. Місце курсу в системі наукових дисциплін	15
Лекція 2. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та територіальна організація господарства	18
2.1.Закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер	18
2.2.Принципи розміщення продуктивних сил	26
2.3.Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону	30
Лекція 3. Економічне районування та територіальна організація господарства	37
3.1.Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування	37
3.2.Основні районоутворюючі фактори	39
3.3.Принципи і критерії виділення великих економічних районів, їх основні типи	41
3.4.Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування.	46
Лекція 4. Регіон у системі територіального поділу праці	49
4.1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика	49
4.2. Сутність ТПП та його різновиди	53
4.3. Економічна ефективність ТПП	58
Лекція 5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики. Механізм реалізації регіональної економічної політики	61
5.1.Сутність державної регіональної економічної політики	61
5.2.Об'єкти, суб'єкти, цілі та завдання ДРЕП	64
5.3.Основні принципи державної регіональної економічної політики України	68
5.4.Основні принципи ДРЕП країни	71
5.5. Механізм реалізації ДРЕП	72
5.6.Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної	73

політики	
Лекція 6. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах	75
6.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс	75
6.2. Структура економіки, її сутність та поняття	77
6.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки	79
Лекція 7. Природний та трудовресурсний потенціал України	83
7.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура	83
7.2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов	86
7.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів	89
7.4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу	101
7.5. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства	102
7.6. Динаміка чисельності, її національний та віковий склад	106
7.7. Демографічна ситуація та її регіональні особливості	108
7.8. Трудовресурсна ситуація, ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості	110
Лекція 8. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.	116
8.1. Міжгалузеві промислові комплекси як основа функціональної структури народного господарства України	116
8.2. Територіальна та функціонально-компонентна структура міжгалузевих комплексів	121
8.3. Форми суспільної організації виробництва	124
Лекція 9. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку	130
9.1. Стратегія економічного розвитку регіонів, основні підходи до неї	130
9.2. Поняття та особливості проблемних регіонів. Якісні показники проблемних регіонів	135
9.3. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку	137
Лекція 10. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища	147

10.1.Екологічний моніторинг як інформаційна система спостережень, його напрямки діяльності	147
10.2.Законодавчі основи екологічного контролю.	149
10.3.Класифікація екологічного моніторингу і механізм його реалізації.	152
10.4. Система екологічної інформації.	154
10.5. Основні важелі механізму природокористування.	156
10.6. Адміністративний механізм природокористування	158
10.7.Правове регулювання природокористування та охорони довкілля.	159
ЛІТЕРАТУРА	163

ВСТУП

У сучасних умовах відбувається радикальна структурна трансформація національної та її невід'ємної складової – регіональної економіки в усіх аспектах: територіально-галузевому, функціональному і організаційному, що зумовлює необхідність координації цих зрушень та їх узгодження між собою з метою утвердження ринкових принципів господарювання та виходу України на інноваційний шлях розвитку. Радикальна трансформація соціально-економічних структур визначає необхідність наукового обґрунтування принципово нових методологічних основ вивчення процесів розміщення продуктивних сил країни та оптимізація територіальної структури економічної системи. Пріоритетність соціального розвитку, інтеграція економічного й екологічного підходів до розміщення продуктивних сил та актуальність підвищення рівня ресурсно-екологічної безпеки держави потребують реального втілення в практику господарювання принципів сталого розвитку як надійної основи ефективного використання потужного потенціалу продуктивних сил суспільства.

Основною метою вивчення курсу “Регіональна економіка” є надання студентам теоретичних знань та набуття ними практичних навичок щодо територіальної організації продуктивних сил України, аналізу стану і визначення головних напрямків регіонального розвитку економіки в умовах ринкових відносин, вирішення проблем управління регіональним соціально-економічним розвитком та питання самоврядування.

Освоєння основ знань з даного курсу лекцій дозволить фахівцеві використовувати отримані знання при аналізі економічних процесів та оцінці господарського комплексу регіонів України; орієнтуватися в системі територіальної організації та комплексно-пропорційного розвитку продуктивних сил; збирати фактичні дані, аналізувати й оцінювати їх допустимість, достовірність та достатність для прийняття правильних рішень.

ЛЕКЦІЯ 1.

ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

- 1.1. **Об'єкт та предмет дослідження регіональної економіки**
- 1.2. **Історія розвитку регіональної економіки**
- 1.3. **Методологія регіональної економіки**
- 1.4. **Місце курсу в системі наукових дисциплін**

1.1. Об'єкт та предмет дослідження регіональної економіки

Регіональна економіка - це галузь економічної науки, яка вивчає сукупність економічних і соціальних факторів та явищ, що зумовлюють формування і розвиток продуктивних сил та соціальних процесів у регіональній системі країни й кожному регіоні.

При цьому розміщення продуктивних сил як наука вивчає загальні і часткові закономірності розміщення продуктивних сил. При цьому такі територіальні закономірності носять як регіональний, так і міжрегіональний і глобальний характер. Регіональна економіка є наукою про конкретні прояви загальних і часткових закономірностей розміщення продуктивних сил.

Продуктивні сили – це система суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, що виражають активне ставлення людей до природи.

Розміщення продуктивних сил як явище – це динамічний стан, що характеризує поділ продуктивних сил на території згідно з природними, соціальними та економічними умовами окремих регіонів і визначається особливостями територіального поділу праці, властивими даній соціально-економічній системі. У даному аспекті розміщення продуктивних сил є предметом дослідження регіональної економіки.

Продуктивні сили – це система суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, що виражають активне ставлення людей до природи. Розміщення продуктивних сил як явище – це динамічний стан, що характеризує поділ продуктивних сил на території згідно з природними, соціальними та економічними умовами окремих регіонів і визначається особливостями територіального поділу праці, властивими даній соціально-економічній системі. У даному аспекті розміщення продуктивних сил є предметом дослідження регіональної економіки.

Предмет курсу - просторова організація продуктивних сил, вивчення якої здійснюється на різних рівнях (населений пункт, адміністративний район, область, економічний район тощо). Елементи просторової організації продуктивних сил (природні ресурси, людський і трудовий потенціал,

галузеві і міжгалузеві комплекси, наявна територіальна інфраструктура, регіональні системи господарювання) є об'єктами вивчення науки розміщення продуктивних сил регіональної економіки. У зв'язку із вступом суспільства у фазу постіндустріального розвитку, спектр і склад продуктивних сил неухильно розширюються. Сьогодні до продуктивних сил зараховують: науку, інноваційні процеси, методи прогресивної організації праці, обширну інформацію та багато інших елементів. Однак і сьогодні, і в майбутньому головною продуктивною силою залишається людина, яка створює матеріальні блага і споживає їх.

Мета - комплексне вивчення об'єктивних і суб'єктивних законів та закономірностей формування економічного простору і розробка конструктивних практичних рішень з подолання його диспропорції і недоліків розвитку.

Завдання регіональної економіки - зближення регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку і подолання дезінтеграційних тенденцій, створення рівних соціально-економічних і екологічних умов розвитку регіонів з метою становлення в них постіндустріального розвиненого суспільства, підвищення рівня життя усіх громадян. Це є довготерміновою (стратегічною) метою.

1.2. Історія розвитку регіональної економіки

Наука про регіональні особливості господарства зародилася в глибинах географії: спочатку - загальної, потім - економічної, а в кінцевому результаті - соціально-економічної. Уявлення про географію як науку виникло ще в античні часи. Тривалий період географічне мислення було складовою філософії, історії, медицини. Як самостійна наука географія сформувалась в останні століття до нашої ери. Гекатей, Геракліт, Арістотель, Ератосфен, Страбон, Птолемей та інші античні автори вважаються першими науковцями-географами.

Первинна географія описувала територіальні відмінності природи, населення, його традицій і занять, торгівлі, релігії та історії. Цей класичний підхід панував довго. Першою економіко-географічною працею вважають роботу представника флорентійських торговельних компаній в Антверпені Людовіка Гвіччардіні "Опис Нідерландів" (1567). Географії ми завдячуємо створенням теорії чинників розвитку і розміщення господарства; виробленням понять про форми територіальної організації (територіально-господарські системи, територіальні структури); посиленням уваги до ролі трудових ресурсів і природно-ресурсного потенціалу в розміщенні господарства та ін.

Першим напрямом розвитку регіональної економіки була "камеральна статистика", яку розвивали в своїх працях Г.Ахенваль (1749) і А.-Ф.Бюшинг (1754). Основним методом цієї науки було нагромадження статистичних даних

щодо природних ресурсів, розвитку економіки, політичного устрою, збройних сил певної території. З розвитком міжнародного поділу праці й міжнародної торгівлі зросли вимоги до знань про країни, сировинні, паливні ресурси, фінанси, внутрішній ринок, що викликало народження “комерційної географії”, яка виникла у Франції. У 1740 році вийшов у світ перший підручник з комерційної географії, автором якого був Ж.-Ж. Саварі.

У другій половині XVIII та першій половині XIX сторіччя у економічній географії посилювався вплив політичної економії. К.Ріттер створив концепцію, за якою історія народів залежить від розвитку природного середовища. Новий напрям в економічній географії створив І. Тюнен. У 1826 році він опублікував працю “Ізольована держава в її ставленні до сільського господарства й національної економіки. Дослідження про вплив хлібних цін, багатства ґрунту і податків на землеробство”. І.Тюнен створив модель просторового розміщення систем сільського господарства навколо центру споживання. Послідовником І.Тюнена був А.Вебер, що довів, що промислові підприємства розташовуються з урахуванням мінімізації витрат на транспорт, оплату праці, а також агломерування промисловості.

В російській імперії представниками економічного напрямку в географії були І.К.Кирилов, В.М. Татищев, М.В. Ломоносов.

У своєму подальшому розвитку наука про територіальне розміщення продуктивних сил мала кілька наукових напрямів:

– **географічний детермінізм.** Зміст даного напрямку полягає в тому, що визначальною силою у розвитку економіки (людського суспільства) вважають природне середовище і географічне розташування тієї чи іншої країни. Представниками даного напрямку були Монтеск'є Ш., Реклю Ж., Гантингтон Е., Ратцель Ф., Соловйов С., Ключевський В., Мечников Л.;

– **енвайроменталізм,** представники якого (Симпл Е., Сміт Р., Тейлор Г.) вважали, що міжнародний поділ праці визначається відмінностями у природному середовищі. В межах даної наукової течії довгий час популярною була теорія “кліматичних оптимумів” Гантингтона Е., за якою найсприятливіші умови для розвитку виробництва мають країни, розташовані в помірному поясі;

– **просторова економіка.** В межах даної теорії простір абстрагували як самостійний фактор, що визначає розвиток економіки, економічний простір розглядали як ідеально рівну поверхню з рівномірно розташованими об'єктами народного господарства й населеними пунктами. Представниками даного напрямку були Тюнен І., Вебер А., Леш А., Кристалер В., Ізард У.;

– **марксизм** виходив з того, що розміщення продуктивних сил обумовлюється перш за все способом виробництва і їх територіальна організація істотно залежить від соціального ладу;

– **загальний детермінізм**. Є сучасним науковим напрямом у розвитку регіональної економіки. Основною є теза про те, що економічні закони і закономірності мають загальний характер, проте можуть мати певні відмінності у проявах залежно від соціально-економічного ладу. Провідну роль у розміщенні продуктивних сил при цьому відіграє територіальний поділ праці.

Сучасний напрям розвитку регіональної економіки розпочато в 60-ті роки ХХ сторіччя, коли американські вчені В.Бунге, В.Ізард, П.Хаггет, Д. Харвей поєднали кількісні методи дослідження з традиційним просторовим розглядом об'єктів регіональної економіки.

Розвиткові економічної науки сприяв і І. В. Вернадський (1821-1887) - батько знаменитого природознавця. У 1849 році він захистив докторську дисертацію, присвячену аналізу італійської економічної літератури. Вже один цей факт свідчить, що українські економісти виходили за національні межі, долучалися до загальноєвропейського наукового контексту. І. В. Вернадський критично оцінював утопічні теорії "общинного соціалізму", носіями якого були О. Герцен, М. Чернишевський та інші російські соціалісти, був головним опонентом М. Чернишевського, він видавав журнал "Економічний показчик", що для того часу, як стверджують дослідники, був унікальним виданням.

Важливе місце в українській і в європейській економічній науці належить доцентіві Київського університету М. І. Зіберу (1844-1888), який досліджував первісну культуру, захистив дисертацію, присвячену вивченню еволюції трудової теорії від Д. Рікардо до К. Маркса. Він першим у світі здійснив науковий аналіз "Капіталу" К. Маркса, визначивши його джерела. До речі, сам К. Маркс зазначав, що М. І. Зібер найглибше проник у методологію "Капіталу". У розвитку економічної науки велика заслуга належить видатному українському вченому М. І. Туган-Барановському, який обґрунтував можливості синтезу трудової концепції та концепції граничної корисності, що вважалися антиподами. Теорія М. І. Туган-Барановського була математично аргументована за допомогою використання нескінченно малих величин. М. І. Туган-Барановський зробив помітний вклад у розвиток теорії кооперації, грошового обігу, у критику економічних доктрин марксизму, економічних концепцій російського народництва. Його праця з історії криз в Англії на початку ХХ ст., перекладена німецькою та англійською мовами, вплинула на економічні погляди провідних економістів Європи й Америки. М. І. Туган-Барановський є першим

східноєвропейським ученим, якого визнала світова економічна думка. Міжнародне значення мають дослідження М. В. Птухи (1889-1961).

Вагомий внесок у теорію регіоналізації економіки і розміщення продуктивних сил зробили вчені: О. Алімов, П. Ващенко, К. Воблій, О. Діброва, С. Дорогунцов, М. Долішній, Б. Данилишин, Ф. Заставний, М. Паламарчук, М. Пістун, Ю. Пітюренко, В. Поповіон, О. Шаблій, Я. Жупаньський, М. Чумаченко, В. Симоненко, Я. Фащевіця, Я. Степаненко та ін.

Отже, економічна наука України на всіх історичних етапах розвивалася у загальноцивілізаційному руслі, а український народ дав світові оригінальних економістів-мислителів, спадщина яких досі ще достатньо не вивчена і не популяризована.

1.3. Методологія регіональної економіки

Методологія наукового пізнання - це сукупність засобів дослідження, що застосовують в науці, й одночас - учення про методи і засоби пізнання та перетворення дійсності.

Основними засадами методології регіональної економіки є принципи наукових досліджень: принцип територіальності, принцип комплексності, принцип регіональної цілісності, принцип системності.

Принцип територіальності передбачає вивчення типу просторового групування ресурсів і природокористування, а також форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону. Принцип територіальності уособлюється у континуальності соціально-географічного простору і дискретності його організації.

Принцип комплексності проявляється у взаємоузгодженості і взаєобумовленості розвитку елементів економіко-географічного простору.

Принцип регіональної цілісності обумовлює об'єктивний взаємозв'язок природних, соціальних та економічних процесів та явищ, що взаємодіють у певному територіальному ареалі.

Принцип системності розглядає регіон як сукупність елементів, які пекребувають у відношеннях і зв'язках один із одним і утворюють певну цілісність, єдність.

Методологія - вчення про принципи побудови, форми і способи наукопізнавальної діяльності (загальний світогляд дослідника і фахівця, його підходи до вивчення і розуміння оточуючого середовища або методологія передбачає сукупність методів, принципів і засобів дослідження, що застосовуються у даній галузі знань).

Конкретна частина методологічної бази курсу РПС спирається як на застосування загальнонаукових методів (формалізація і моделювання, аналіз і синтез тощо), так і на використання методів конкретних наук, насамперед географічних (експедиційних, картографічних), економічних (статистичних) та ін. Виступаючи як наука географічна, розміщення продуктивних сил широко користується й методами суміжних наук, в першу чергу математики, фізики, історії та інших фундаментальних, гуманітарних і суспільних напрямків і галузей науки. Серед специфічних методів, що використовуються у теорії і практиці РПС, згадаємо районування, за допомогою якого здійснюється регіоналізація, тобто поділ території на своєрідні, але історично й функціонально пов'язані ділянки (регіони).

Аналізом називають спосіб наукового дослідження, при якому складні явища розчленовуються на більш дрібні (наприклад, при характеристиці населення окремо аналізуються його щільність, природний приріст, віковий, статевий, професійний склад тощо).

Синтез - метод, протилежний аналізу, за допомогою якого досліджується явище в цілому на основі узагальнення споріднених елементів та їх об'єднання (наприклад, на основі запасів кам'яного і бурого вугілля, нафти, газу, торфу тощо, дається оцінка енергетичного потенціалу в цілому; зокрема, синтезом широко користуються при згаданому районуванні території).

У дослідженнях регіональна економіка послуговується загальними і спеціальними методами наукового пізнання, до яких належать системний аналіз, метод систематизації, балансовий метод, метод економіко-географічного дослідження та ін.

Системний аналіз - сукупність методів і засобів дослідження складних, багаторівневих і багатокомпонентних систем, об'єктів, процесів, що ґрунтується на комплексному підході, врахуванні взаємозв'язків і взаємодії між елементами системи. Цей метод спирається на принцип поетапності (визначення цілей і завдань, формування наукової гіпотези, комплексне вивчення особливостей оптимального варіанту розміщення галузей). За допомогою системного аналізу вивчають структури галузей господарства, їх внутрішні взаємозв'язки і взаємодії.

Балансовий метод полягає у зіставленні врівноважених систем показників і вимірюванні пропорцій в економіці у вартісній і натуральній формах. Основними системами таких показників і пропорцій є виробництво та розподіл, виробництво і споживання, доходи і витрати, заощадження і споживання, ресурси та їх використання. Цей метод дає змогу визначити оптимальне співвідношення між галузями спеціалізації регіону і галузями, які доповнюють

територіальний комплекс, інфраструктурою (виробничою і соціальною). Побудова галузевих і регіональних балансів сприяє визначенню раціонального рівня комплексного розвитку регіону та виявленню диспропорцій у його розвитку.

Метод економіко-географічного дослідження поділяють на три складові: регіональний метод (дослідження напрямів формування і розвитку територій, вивчення розвитку і розміщення суспільного виробництва в регіональному розрізі); галузевий метод (дослідження напрямів формування і функціонування галузей економіки в географічному аспекті, вивчення розвитку і розміщення суспільного виробництва в галузевому розрізі); місцевий метод (дослідження напрямів формування і розвитку виробництва окремих міст, поселень та вивчення розвитку і розміщення виробництва за його первинними ланками).

Картографічний метод дає змогу наочно, за допомогою побудови карт, визначити особливості територіального розміщення виробництва тощо. Карта в регіональній економіці є не тільки об'єктом дослідження, а й джерелом отримання інформації про розміщення продуктивних сил і економіку регіону. Завдяки використанню карт, картосхем, картограм сприймаються і фіксуються не тільки особливості розміщення, а й статистичні матеріали, що характеризують рівні розвитку галузей і регіонів.

Метод соціально-економічного прогнозування - це комплекс способів та інструментів оброблення інформації про розвиток соціально-економічних явищ і процесів, функціонування систем у майбутньому. Він охоплює екстраполяцію, моделювання, метод експертних оцінок, які є взаємопов'язаними. У процесі прогнозування використовуються такі загальнонаукові елементи діалектичного методу, як індукція і дедукція, метод аналогії, прогнозні аналітичні і синтетичні оцінки тощо.

Метод економіко-математичного моделювання (моделювання територіальних пропорцій розвитку економіки регіону, моделювання за галузями господарства регіону, моделювання формування господарських комплексів регіону), ґрунтуючись на використанні сучасних електронних засобів, дає змогу з мінімальними затратами праці і часу опрацьовувати величезний масив статистичної інформації, вихідні дані, що характеризують рівень, структуру, особливості розвитку соціально-економічного комплексу регіону. Він сприяє прийняттю оптимальних рішень щодо варіантів і моделей відповідно до завдань і цілей регіональних досліджень.

Метод таксонування полягає у розчленуванні територій на споріднені або ієрархічно підпорядковані таксони (лат. taxere - оцінювати) - дискретні об'єкти, пов'язані певною мірою із загальними властивостями і ознаками, завдяки чому є

підстави для надання їм визначеної таксономічної категорії. Таксони являють собою рівнозначні або ієрархічно підпорядковані ланки, наприклад адміністративний район, територіальна громада. Фактично процес районування на будь-якому рівні є таксонуванням. Оскільки об'єктом таксонування стають регіони, то можна застосовувати поняття «регіоналізація».

Варіантний метод розміщення продуктивних сил регіону застосовується при розробленні схем розміщення виробництва в межах регіону на початкових етапах планування і прогнозування. Він передбачає розгляд варіантів різних рівнів розвитку господарства тих чи інших регіонів, варіантів територіальних економічних пропорцій по регіонах.

Сучасна регіональна наука широко використовує методи соціологічних досліджень - стандартизовані інтерв'ю, індивідуальні співбесіди з представниками різних галузей і сфер соціально-економічного комплексу регіону; контент-аналіз інтерв'ю і публічних виступів управлінської еліти регіону, вчених і спеціалістів тощо.

Методи зіставлення рівня життя населення і прогнозування розвитку регіональної соціальної інфраструктури використовуються для аналізу рівня життя населення регіонів. Центральні економічні органи розробляють методіку зіставлення на основі синтетичних та індивідуальних показників. Мета досліджень територіального рівня життя населення полягає у виявленні фактичних відмінностей у рівні життя, які безпосередньо пов'язані із розвитком регіональної інфраструктури.

Порівняльно-географічні методи використовують для зіставлення об'єктів, створених природою і перетворених у процесі господарської діяльності, а також створених людиною геотехнічних систем, які функціонують в природному середовищі. Кількість ознак, за якими порівнюють об'єкт, має бути достатньо великою.

Метод польових досліджень використовують для збирання соціально-економічної інформації на місці. За його допомогою досліджують планову структуру і межі досліджуваного об'єкта (процесу, явища), територіальні відмінності в умовах, спосіб і якість життя населення, рівень господарського освоєння території, специфіку взаємодії виробництва та населення з природним середовищем.

Статистичний метод дає змогу забезпечити систематизацію статистичної інформації, кількісно охарактеризувати фактори, які впливають на стан об'єкта, порівняти конкретні кількісні та якісні характеристики.

Регіональна економіка має 4 рівні дослідження просторових процесів:

1. Дослідження взаємодії окремих економічних агентів в обмеженому географічному просторі.

2. Дослідження взаємодії груп економічних агентів на основі різноманітних ознак в прив'язці до певної території.

3. Дослідження взаємодії між всіма господарськими суб'єктами на обмеженій території.

4. Дослідження особливостей взаємодії між окремими господарськими об'єктами різних територій.

За змістом Регіональна економіка близькі до соціально-економічної географії. Однак вони розглядають продуктивні сили через призму суспільної діяльності, а не як умову подальшого розвитку суспільства, не як компонент географічного середовища, що залучений до процесів суспільної діяльності.

Сучасна методологічна база курсу РПС, як і географії в цілому, розроблялася протягом тривалого часу за участю сотень і тисяч дослідників, практичною базою для яких завжди були окремі регіони Землі (материки, держави або їх більші чи менші частини). Саме тому вітчизняна методологія розміщення продуктивних сил спирається на досить тривалу історію географічного вивчення закономірностей розвитку економіки нашої держави, яка продовжується й у сьогоденні.

1.4. Місце курсу в системі наукових дисциплін

З одного боку, регіональна економіка вважається наукою економічною, тобто вона є складовою загальної економіки. З іншого — вона належить до сукупності регіональних наук, котру В. Айзард назвав регіоналістикою (Regional Science). До складу останньої також входять економічна і соціальна географія (згідно з традиційною класифікацією географія належить до природничих наук), РПС (належить до економічних наук), регіоналізм (належить до міжнародної економіки, геополітичної та гео економічної наук, наук про управління), регіонознавство (можливе і країнознавство, і краєзнавство).

Отже, дослідження з регіональної економіки часто охоплюють елементи всіх розглянутих вище регіональних наук і провести чітку межу між ними неможливо. Жорстка структуризація наукових напрямів має принципове значення лише з погляду самої наукової логіки. З позиції вирішення прикладних регіональних завдань вона не є найважливішою. Головне - конструктивність і позитивний результат знайдених рішень.

Регіональна економіка найтісніше пов'язана з блоком економічних наук - загальною економічною теорією, політекономією, макро- і мікроекономікою, гео економікою і геополітикою, міжнародною економікою, науками про фінанси, податки тощо. Простежуються тісні зв'язки регіональної економіки з

статистикою звичайною (наука про показники) і математичною (наука про математичну обробку статистичних даних), науками про управління і менеджмент, інформатикою. Надзвичайно важливим є зв'язок регіональної економіки з математикою (за прийнятою класифікацією остання - наука природнича), особливо використання економетричних, економіко-статистичних методів, методів теорії ймовірності та ін.

Існування регіонів зумовлено формуванням соціуму (сукупності людей з усією багатогранністю їхніх відносин, мотивацій, культури і менталітету), що тісно пов'язує регіональну економіку з блоком соціальних (належать до суспільних) і гуманітарних наук - соціологією, географією населення, демографією і народознавством, етнографією, психологією, релігієзнавством, культурологією, урбоекологією тощо. "Соціологізація" регіональної економіки постійно поглиблюється.

Третій блок (наукознавство всі науки поділяє на природничі, суспільні і гуманітарні) природничих наук дає для регіональної економіки знання переважно з фізичної географії (геоморфології, гідрології, кліматології, ґрунтознавства, ландшафтознавства тощо), геології, екології (остання є також і міждисциплінарною наукою) та ін. Отже, регіональна економіка переживає також процес "географізації" та "екологізації".

Отже, регіональна економіка - наука багатогранна, за своєю суттю - міждисциплінарна (хоча згідно з чинною класифікацією наук, її зараховують до наук економічних), оскільки розглядає не лише економічні, а й низку інших проблем формування соціуму і стану навколишнього середовища. В ідеалі регіональна економіка повинна містити конструктивні пояснення закономірностей і принципів раціоналізації економічного простору, розвитку різних типів регіонів, міжрегіональних взаємодій, розміщення видів діяльності і населення.

Регіональна економіка і її продуктивні сили тісно пов'язані з економічною теорією. В основу теорії розміщення продуктивних сил покладено загальні економічні закони. Найзагальнішим законом, що визначає характер розміщення продуктивних сил, є закон ефективного використання суспільної праці, згідно з яким найвища продуктивність праці забезпечується завдяки зниженню затрат праці на подолання просторового розриву між окремими елементами виробництва, за рахунок чого можна значно збільшити обсяги перевезення готової продукції між товаровиробником і її споживачем.

Поряд з економічною теорією теорія розміщення продуктивних сил вимагає всебічного врахування інтересів як суспільства в цілому, так і його членів, зокрема збереження навколишнього середовища і природних

ресурсів. Завдання наукових досліджень - всебічно обґрунтувати необхідність збалансування розміщення продуктивних сил, що сприятиме досягненню економічної незалежності країни, зростанню добробуту населення, зміцненню могутності України.

Основні напрями економічного аналізу, пропорцій і закономірностей відтворення виробництва, динаміки і факторів його зростання подані в визначеній системі показників економічної статистики. Сучасна соціально-економічна статистика є багатогалузевою наукою, яка охоплює всі народногосподарські, галузеві і територіальні аспекти практичної діяльності органів державної статистики. Вона входить в систему суспільних наук, які викладають у вищих навчальних закладах.

В цілому статистика як суспільна наука включає: загальну теорію статистики, економічну і соціальну статистику, статистику населення та галузеву статистику.

На основі зведених статистичних даних аналізують і оцінюють: показники рівня, структури, динаміки і ефективного розвитку економіки, її збалансованості і пропорційності з метою виявлення можливостей і резервів стратегічних напрямків розвитку галузей народного господарства (в першу чергу пріоритетних як для країни в цілому, так і для певної території, регіону). Таким чином, економічна статистика допомагає використати відповідні методи і способи розробки планів, які б повністю задовольняли потреби розвитку народного господарства.

Навчальна дисципліна "Регіональна економіка" тісно пов'язана з усіма іншими галузевими економічними науками. Будь-яка галузева економіка базується і в цілому, і окремо на наявності галузевих продуктивних сил, їх розміщенні, тобто на їх територіальних організаціях. Наявність продуктивних сил та їх ресурсів визначає можливий рівень розвитку тієї чи іншої галузі, шляхи вирішення цієї проблеми для держави, певної території, регіонів.

Питання для самоперевірки.

1. Що є предметом і об'єктом вивчення дисципліни?
2. Розкрийте сутність продуктивних сил і дайте сучасне визначення поняття: "Розміщення продуктивних сил".
3. Які Ви знаєте наукові методи досліджень РПС?
4. Які основні завдання курсу?
5. Теоретичні основи розміщення продуктивних сил.
6. Зміст курсу та його місце в системі наукових дисциплін.

ЛЕКЦІЯ 2.

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер

2.2. Принципи розміщення продуктивних сил

2.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону

2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер

Розвиток природи і суспільства характеризується наявністю багатоманітних і стабільних зв'язків і залежностей, які є проявом дії різних сил. Найбільш загальні і суттєві взаємозв'язки і залежності між явищами і процесами в природі і суспільстві називаються **законами**.

Продуктивні сили будь-якої держави формуються під впливом економічних законів і закономірностей. Ринкові взаємовідносини зумовлюють відповідні змінну теорії розміщення продуктивних сил і, безперечно, утверджують пріоритетність економічних законів, характерних для всіх суспільно-економічних формацій.

Економічні закони - це необхідні і стійкі залежності між економічними явищами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Останні, зокрема економічні закони поділяються на **загальні закони**, які діють упродовж всього існування людства (закон відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил, закон відтворення, закон економії часу) і **специфічні закони**, що визначають економічний розвиток суспільства в межах певних конкретно-історичних епох або стадій. На розвиток продуктивних сил найбільший вплив справляють загальні економічні закони: економії часу, суспільного поділу праці, концентрації виробництва, комплексного розвитку виробництва, пропорційного розвитку виробництва.

Цим законам відповідають найтісніші взаємозв'язки зі своїми закономірностями. Так, закону економії часу відповідає закономірність ефективності розміщення продуктивних сил, закону суспільного поділу праці - закономірність територіального поділу праці, закону концентрації

виробництва - закономірність територіальної концентрації виробництва, закону комплексності - закономірність територіальної комплексності.

У конкретних економічних умовах загальні і специфічні закони виступають як закономірності. Таким чином, закономірність - це прояв дії одного або певної сукупності економічних законів. Закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак закономірність відображає не однозначну залежність, а ймовірнісну, тобто результат дії різноманітних сил є передбачуваним, але точність такого передбачення може мати відхилення від реального

Закономірність - об'єктивно існуючий, повторюваний, суттєвий зв'язок явищ природи і суспільного життя. Між законами і закономірностями існує найтісніший взаємозв'язок і немає виразної межі. Тому в літературі натрапляємо на ототожнення цих двох понять. Так, наприклад, закон концентрації виробництва у просторовому аспекті виступає як закономірність територіальної концентрації виробництва; закон комплексного розвитку виробництва - як закономірність територіальної комплексності. Інколи закономірність може трактуватись як прояв дії декількох законів.

Закономірності розміщення виробництва - це об'єктивні категорії, які пізнаються і свідомо використовуються в практичній діяльності. При проведенні господарської політики суспільство формує і втілює в життя певні принципи на основі пізнання закономірностей. Всі закони і закономірності - це об'єктивні відношення, які проявляються незалежно від волі і свідомості людей. Закономірності розміщення продуктивних сил виявляються відношенням між виробничою діяльністю людей і територією, на якій ця діяльність проходить.

Розміщення продуктивних сил - це результат дії об'єктивних законів і закономірностей, а також суб'єктивних процесів, що виникають в результаті діяльності людини.

Пізнання закономірностей дозволяє вибрати найефективніші варіанти розміщення виробництва, цілеспрямовано організувати територію відповідно до вимог регіональної економіки. Ігнорування закономірностей веде до великих економічних втрат. Враховуючи це, будь-яка країна, регіон повинні здійснювати ефективну регіональну політику, яка базується на пізнанні економічних законів і закономірностей розміщення продуктивних сил. Знання і практичне використання законів і закономірностей у господарській діяльності дозволяє раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимізувати економічну діяльність на національному та

регіональному рівнях.

Розміщенню продуктивних сил притаманні певні закономірності, які значною мірою впливають на розвиток галузей народного господарства, обсяги виробництва, географічне їх розміщення, ефективне використання природно-ресурсного потенціалу і, особливо, залучення до суспільно корисної праці наявного трудового ресурсного потенціалу з метою ліквідації безробіття і зростання добробуту населення.

Розглянемо основні закономірності розміщення продуктивних сил:

Соціальна спрямованість економіки. Базується на виробничих відносинах рівня розвитку продуктивних сил і оптимального задоволення потреб людини. В Конституції, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1993 р., Україна проголошена соціальною державою (ст. 1). У Конституції задекларовано, що людина визнається найвищою соціальною цінністю суспільства. Особливо наголошено на тому, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки (ст. 3), тим самим підпорядковує розвиток і розміщення продуктивних сил інтересам і потребам людини.

Отже, дія закономірності соціального спрямування економічного розвитку і розміщення продуктивних сил в українському суспільстві дістала найвище правове оформлення і конституційне закріплення. Ця закономірність реалізується через урахування інтересів щодо все більш повного задоволення особистих і суспільних потреб людей, підвищення рівня соціально-економічного розвитку території, пріоритетність вирішення соціальних проблем та забезпечення конституційних прав усіх громадян: права на гідне життя, соціальний захист, безоплатну освіту та медичне обслуговування, право на працю та її адекватну винагороду, право на вільний вибір місця проживання і сфери прикладання праці.

Соціальна спрямованість розміщення продуктивних сил вимагає інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості, створення сприятливих умов праці, внутрішнього виробничого і зовнішнього природного середовища, забезпечення зниження техногенного і антропогенного навантаження на території, формування раціональної системи розселення, збільшення місткості регіональних ринків праці, товарів і капіталу.

Закономірність плановірності та керованості розміщення продуктивних сил. Відображає вимоги закону плановірного розвитку, закону економії часу, закону усупільнення праці, закону концентрації виробництва тощо. Процес усупільнення праці і виробництва на певному історичному етапі суспільства неминує породжує плановірність як форму

економічного розвитку. З зародженням виробництва, підприємств і фабрик, між ними посилюються зв'язки взаємозалежності, що є наслідком поглиблення суспільного поділу праці. Це, в свою чергу, вимагає узгодженості дії між окремими ланками підприємства, певних територій, а в сучасних умовах і країни в цілому.

Великий досвід планування розміщення і розвитку ПС нагромаджено в Україні за часів СРСР. Після проголошення державної незалежності 1991 року Україна за минулі роки частково втратила цей досвід. Але й в умовах формування соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні розробляються коротко – і довгострокові прогнози та програми, які охоплюють як окремі галузі або їх комплекси, так і всю економіку України та її регіонів. Планування економічного розвитку і розміщення продуктивних сил набули значного поширення в країнах з розвинутою ринковою економікою. Це стало дієвим інструментарієм держави в розвитку і регулюванні територіальних і галузевих пропорцій. Важливим інструментом забезпечення планомірного розвитку продуктивних сил є Державна програма соціально-економічного розвитку країни, окремими і самостійними розділами якої є аналогічні програми, що формуються в областях. Ці програми охоплюють широкий спектр питань економічного, соціального, екологічного, інноваційного, людського розвитку, визнають ймовірні джерела його інвестування та просторового розміщення продуктивних сил.

Керованість процесу розміщення і розвитку ПС України та її регіонів забезпечується державою шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної, фінансово-кредитної та соціальної політики.

Забезпечення достатньої безпеки країни. До загального поняття національної безпеки включаються економічна, соціальна, інформаційна, демографічна, продовольча, енергетична, науково-технічна, оборонна безпека. Україна належить до країн світу, в яких склалася висока залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази. Тут виробляється близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів. У цілому наявна мінерально-сировинна база нашої країни спроможна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості та агропромислового комплексу, надходження валютних коштів. Разом з тим існує висока залежність України від імпорту енергоносіїв. Крім того, за рахунок власного виробництва лише наполовину задовольняються потреби в продукції целюлозно-паперової, текстильної і медичної промисловості.

Закономірність економічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Сутність географічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Усі три компоненти поєднуються не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Сполучення вихідних умов формування регіону дає величезну кількість варіантів, - тому на Землі нема тотожних регіонів. Кожний такий регіон неповторний. Цей аргумент має важливе практичне значення, особливо для органів соціально-економічного управління. Навіть найвдаліша схема або модель одного регіону не може механічно переноситися на інший, нехтуючи його специфікою. Ця закономірність регіональної цілісності має важливе значення для розвитку економіки України. Сьогодні Україна, у пошуках моделі соціально-економічного розвитку, приглядається до моделей, що виправдали себе в інших розвинутих країнах світу. Однак Україні властива своя специфіка розвитку економічно цілісних регіонів. Тому кожен із них має визначатися як самостійний об'єкт соціально-економічного управління із збереженням системи централізованих і регіональних елементів.

Закономірність раціонального (ефективного) розміщення виробництва ґрунтується на спеціальному економічному законі економії праці, який регулює затрати на подолання просторової незбалансованості між регіонами видобутку, виробництва і споживання продукції. В першу чергу ця закономірність пов'язана із значною територіальною диференціацією в розміщенні природно-сировинних ресурсів і населення. Це спонукає на додаткові витрати транспортування сировини, палива, готової продукції внаслідок територіальної віддаленості між окремими елементами виробництва. Раціональна територіальна організація виробництва повинна забезпечити найвищу продуктивність суспільної праці завдяки максимальній економії її за рахунок зменшення затрат праці на подолання територіального розриву між виробництвом і споживачами. Закономірність раціонального розміщення продуктивних сил реалізується, насамперед, через принцип розміщення промисловості з погляду наближення їх до джерел сировини, палива, споживача. Надмірне зростання видобутку мінеральних ресурсів і неповне їх використання призводить до накопичення великої кількості відходів, які займають значні території і негативно впливають на навколишнє середовище.

Закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил. Ця закономірність походить із законів суспільного

поділу праці та інтеграційних процесів. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання - досягненню в інтересах суспільства найкращих результатів при мінімальних затратах. Поєднання і взаємозв'язаний розвиток галузей на певній території дає народногосподарську економію за рахунок скорочення витрат на перевезення сировини і готової продукції за рахунок спільного використання виробничої і соціальної інфраструктури. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання - досягненню найбільших результатів за оптимальних витрат. Функціональне поєднання і взаємопов'язаний розвиток галузей на певній території дає економію за рахунок зниження витрат основного виробництва, а також здешевлення перевезень сировини і готової продукції, спільного використання виробничої інфраструктури.

Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є найбільш повне, економічно ефективно й екологічно виправдане використання наявного ресурсного потенціалу регіону; оптимальна галузева й територіальна структура господарства, яка відповідає соціальним і економічним умовам виробництва; тісний взаємозв'язок і збалансованість усіх ланок господарства регіону; провідна роль традиційних галузей для того чи іншого регіону.

Актуальність проблеми комплексного розміщення продуктивних сил в ринкових умовах господарювання постійно зростає. Головним напрямом її розв'язання є формування виробничо-територіальних комплексів (ТВК), що є взаємообумовленим поєднанням органічно пов'язаних між собою виробництв на певній території відповідно до особливостей її ресурсної бази і транспортно-географічного положення, що забезпечують отримання максимальної кількості продукції при мінімальних витратах

Особливо важливими є внутрішні зв'язки виробничого характеру як основа формування ТВК, зокрема: зв'язки, зумовлені використанням різними підприємствами спільної інфраструктури; взаємозв'язки щодо використання сировини, допоміжних матеріалів, паливно-енергетичних ресурсів, споживання готової продукції; зв'язки кооперування, спеціалізації та комбінування в процесі виробництва продукції важливого використання та утилізації виробничих відходів. Формування ТВК дає можливість зекономити значні площі, протяжність інженерних комунікацій, обсяги капіталовкладень, ефективно вирішувати питання охорони навколишнього середовища, раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал. Разом з тим, ТВК мають можливість ефективно спільно вирішувати питання

соціальної інфраструктури, кумулюючи на цілі кошти, та раціонально використовувати наявні трудові ресурси, залучаючи молодь до суспільно корисної праці.

Таким чином, закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил сприяє формуванню територіально-виробничих комплексів, які в свою чергу забезпечуватимуть найбільш ефективне господарювання у ринкових умовах.

Закономірність територіального поділу праці. Виявляється у формуванні такої територіально-галузевої структури народного господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним, соціальним умовам регіону та потребам міжрегіонального ринку. В основі територіального поділу праці лежать оптимальна спеціалізація народного господарства та ефективні внутрішньо – і міжрегіональні економічні зв'язки. Знаходить своє відображення в процесі спеціалізації територій на виробництві певних видів продукції послуг на основі розвинутої міжрегіональної кооперації. У результаті територіального поділу праці в господарствах формується така територіально-галузева структура, яка найбільш повно відповідає природним, демографічним, економічним і соціальним умовам регіону і потребам міжрегіонального ринку.

Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил полягає у зосередженні виробництва й населення у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній для регіону) рівень життя та ефективність виробництва. Перевага таких місць може зумовлюватись особливо сприятливими природними умовами, вигідним економіко-географічним розташуванням, загальною економічною ситуацією, історико-економічними особливостями розвитку. Цей процес найбільш чітко проявляється у формуванні промислових утворень - центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон. Таким чином, закономірність територіальної концентрації виробництва відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового економічного ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних поєднань промислових підприємств, локалізації господарської діяльності. Характеризується дією закону усупільнення виробництва і праці, який відображає об'єктивну тенденцію зосередження виробництва в обмеженому просторі і проявляється в економії витрат за рахунок агломераційного ефекту (взаємне розміщення спільних об'єктів в одній точці).

Концентрація різногалузевих об'єктів виробництва дозволяє підвищити коефіцієнт забудови території, створювати міжгалузеві допоміжні господарства, єдині комунальні об'єкти (очисні споруди, водопровідно-каналізаційні системи), формувати єдину виробничу інфраструктуру, групові форми розселення населення. Територіальна концентрація сприяє розвитку науково-технічного прогресу, прискорює утворення і організацію територіальних виробничих комплексів. Вона зумовлюється сприятливими природно-ресурсними умовами, вигідним економіко-географічним положенням, відповідною економічною ситуацією, а також традиційними історико-економічними особливостями розвитку території. Така структура найбільш чітко проявляється у формуванні регіонально-наукових утворень - центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон.

Таким чином, закономірність територіальної концентрації розміщення і розвитку продуктивних сил відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних промислових комплексів, локалізації їх господарської діяльності.

Закономірність глобалізації та регіоналізації розміщення і розвитку продуктивних сил. Ринкові умови розвитку економіки характеризуються наявністю двох протилежних процесів - глобалізації економіки та її регіоналізації. Глобалізація економіки проявляється через світовий ринок, який стирає межі між країнами, а регіоналізація (особливо в межах національних господарських комплексів) розвивається завдяки децентралізації господарювання як особливого типу територіального управління економічними відносинами. На національному рівні регіоналізація спрямовується як на захист інтересів того чи іншого регіону від руйнівної дії глобальних процесів, так і на здійснення глобальних інтересів

Регіоналізація в межах країни виражається в зростанні самоуправління розвитком регіональної економіки, зосередженні владних повноважень і господарської самостійності регіонів. В регіонах безпосередньо реалізується соціально-економічна політика держави, в них здійснюється державна стратегія економічного розвитку. Глобалізація і регіоналізація сучасної ринкової економіки відображає реальну дійсність розвитку економічних відносин, зокрема в розміщенні продуктивних сил та розвитку регіональної економіки. Ці процеси породжують гострі проблеми, які необхідно

враховувати при розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки України та її регіонів.

Україна має певні конкурентні переваги у світогосподарській системі і тому може брати активну участь у глобальних економічних процесах. Це, в першу чергу, унікальний природно-ресурсний потенціал (залізо- та марганцеві руди), який може відіграти важливу роль у розвитку світової економіки як її природна база. Природні умови України суттєво доповнюються і наявним виробничим, людським та науково-технічним потенціалом.

Міжнародне економічне та соціальне значення має рекреаційний комплекс у складі Азово-Чорноморського, Карпатського та Поліського підкомплексів. Унікальні бальнеологічні природні ресурси можуть стати природною базою розвитку загальноєвропейського туристично-рекреаційного господарського комплексу.

Закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів пов'язана з процесами територіального поділу праці й регіональною інтеграцією. Це об'єктивна закономірність, яку треба враховувати в економічній політиці. Між регіонами існують відмінності, зумовлені неоднаковістю природних, економічних та соціальних умов, бо ми вже згадували, що на Землі нема двох однакових районів. Однак ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форми її територіальної організації. Закономірність полягає в подальшому узгодженні рівнів соціально-економічного розвитку через посилення взаємозв'язків між регіонами. Реалізація цієї закономірності дає змогу обмежити надмірну концентрацію промислових підприємств і населення у великих містах. Разом з тим, пропорційне розміщення виробництва на території України сприятиме вирівнюванню в розрізі областей виробництва внутрішнього національного доходу на душу населення. У ринково-господарській діяльності практично реалізувати цю закономірність держава може через регулювання, яке передбачає надання відповідних пільг інвесторам капіталу.

2.2. Принципи розміщення продуктивних сил

Реалізація законів і закономірностей потребує розробки певних правил їх застосування в різних сферах економічної діяльності. На основі пізнання законів і закономірностей розробляються принципи РПС та розвитку економіки регіонів.

Наукові розробки і впровадження доцільних заходів з економічної організації території згідно з закономірностями розміщення називають принципами розміщення продуктивних сил або принципами соціально-

економічної регіональної політики. Вони являють собою сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову розміщення продуктивних сил, результат наукового пізнання дії закономірності розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних господарських комплексів. **Принципи** – це стисло викладені науково обґрунтовані положення, тобто правила господарювання, якими мають керуватися суб'єкти економічної діяльності на певному етапі історичного розвитку. Під час розроблення принципів, визначення їх змісту та механізму реалізації враховуються також природно-економічні чинники. *Принципи* – це сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову РПС. Це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях РПС.

Принципи - це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях розміщення продуктивних сил та розвитку регіональної економіки.

До принципу розміщення продуктивних сил належить свідомо економічна політика, що спрямована на здійснення пізнаних закономірностей. На базі пізнаних закономірностей розробляється програма розміщення продуктивних сил з урахуванням конкретно-історичних умов економічної політики держави.

Зупинімось на найважливіших принципах.

Принцип раціонального розміщення виробництва. Суть цього принципу полягає в тому, щоб під час розміщення об'єктів досягалась висока ефективність народного господарства. Впливає з закономірності «ефективне розміщення продуктивних сил». Зміст його полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність народного господарства. Раціональність означає вибір найкращих варіантів. Принцип раціональності реалізується завдяки комплексу певних заходів:

– відповідне наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких галузей до джерел палива, енергії й води. При цьому ми заощаджуємо не лише на транспортних витратах, але й комплексно використовуємо сировину, економко витрачаємо паливо, енергію й воду;

– наближення працемісткого виробництва до районів і центрів зосередження трудових ресурсів. Це дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси за статтю, віком, кваліфікацією;

– наближення масового виробництва мало транспортабельної продукції до місць її споживання (наприклад, хлібопечення, виробництво будівельних конструкцій, теплова енергетика та ТЕЦ тощо);

– запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини й палива з одного регіону до іншого. Це трапляється у випадку так званого «відомчого» стилю керівництва господарством.

Принцип комплексного розміщення виробництва спирається на однойменну закономірність. Практично він реалізується:

- у комплексному використанні природних ресурсів, включно з відходами, приміром, гірництва чи лісопиляння, видобуванням усіх корисних компонентів;

- у раціональному використанні трудових ресурсів шляхом створення у регіоні такої структури господарства, за якої надається праця усім розмаїтим контингентам робочої сили;

- у створенні єдиної інфраструктури;

- у налагодженні ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону.

Принцип комплексності полягає у визначенні найвигіднішої спеціалізації району з урахуванням територіального поділу праці.

Принцип збалансованості і пропорційності розміщення виробництва означає таке розміщення виробництва, за якого витримувалася б рівновага між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів регіону - з іншого. Пропорційність передбачає також оптимальну структуру народного господарства регіону, цебто відповідну пропорцію між галузями спеціалізації, а також між спеціалізуючими, допоміжними й обслуговуючими галузями. За цим принципом укладаються регіональні міжгалузеві баланси при територіальному плануванні або прогнозуванні. Дотримання принципу збалансованості надає регіону, країні економічної витривалості.

Принцип внутрішньодержавного та міжнародного поділу праці. Країна і регіони повинні розвивати ті галузі виробництва, для яких складаються найкращі умови: затрати праці є найнижчими і навколишньому природному середовищу завдається мінімальна шкода, а їх продукція є конкурентоспроможною і користується постійним попитом на міжнародному та внутрішньому державному ринках.

Принцип обмеженого центрizmu. Цей принцип обґрунтував В. Поповкін. Необхідність дотримуватися цього принципу довели реальна ситуація в українській економіці початку 90-х років, коли урядові органи практично «випустили» економіку з рук. Сутність принципу полягає в органічному поєднанні стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів,

підприємців, населення. Держава не повинна втручатись в оперативну діяльність підприємств і місцевих органів влади. Вона створює за допомогою економічних важелів, системи пільг і оподаткувань таку територіально-галузеву структуру, котра сприяла б і інтересам загальнодержавним, і інтересам регіональним, допомагаючи підвищувати життєвий рівень населення. Передбачається створення умов для розвитку ПС у регіоні з метою підвищення рівня його соціально-економічного розвитку. Однак, розвиток кожного регіону не повинен вступати у суперечність з державною регіональною політикою, яка розробляється з урахуванням загальнодержавних інтересів, що є пріоритетними.

Принцип вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів та областей. Цей принцип передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності, зокрема виробництво внутрішнього валового продукту на душу населення. Тут характерною рисою повинне бути оптимальне використання наявного ресурсного потенціалу, який, однак, не повною мірою сприяє вирівнюванню економічного розвитку. Проте незалежно від території, де проживає населення, соціальний розвиток має досягти гармонійно-пропорційного рівня в усіх поселеннях, де проживають люди незалежно від рівня їх економічного розвитку. Реалізація цього принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва.

Принцип забезпечення екологічної рівноваги. Цим принципом, хоча він і є одним з головних, тривалий час нехтували у господарській практиці. Господарство регіону може бути збалансоване за більшістю параметрів, але якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може визнаватися ефективним. Принципу екологічної рівноваги має підпорядковуватися решта вигод, що з'являється за різних варіантів розміщення продуктивних сил. Тому він може називатися принципом екологічного імперативу. Передбачає формування екологобезпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалу регіону. Під час вибору можливих варіантів розміщення виробництва перевага надається тим з них, які не створюють екологічної напруженості на певній території. Цьому принципу екологічної рівноваги, незалежно від важливості розміщення наданій території того чи іншого виробничого об'єкта, мають підпорядковуватися інші вигоди, що з'являються у різних варіантах при розміщенні продуктивних сил. Цей принцип повинен успішно діяти і при здійсненні реконструкції уже діючих виробничих

об'єктів, де екологічна рівновага порушена, з метою приведення їх до рівноваги.

Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави. Регіональна політика - це сфера управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому регіональному аспекті.

2.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону

Закономірності і принципи територіальної організації продуктивних сил можуть реалізуватися лише за умови врахування і аналізу ряду факторів, що впливають на розвиток і розміщення різних галузей народного господарства. Оцінка факторів розміщення складає основний зміст науки про територіальну організацію виробництва, оскільки лише при їх вивченні можна робити висновки про ефективність розміщення.

Факторами розміщення продуктивних сил називають всю сукупність аргументів (чинників), що зумовлюють вибір місця розташування підприємств, їх груп і галузей. Кожний регіон характеризується набором певних факторів, що визначають придатність вибраної території для розміщення конкретних об'єктів.

Усі фактори розміщення продуктивних сил можуть бути представлені такими основними укрупненими групами: природно-географічні, геополітичні, демоекономічні, соціально-економічні та техніко-економічні.

Природно-географічні фактори характеризують кількісний і якісний склад ресурсного потенціалу - родовищ корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів, природно-кліматичних, природно-транспортних умов. Надзвичайно важливий вплив цих факторів на розміщення галузей видобувної промисловості, гідроенергетики, галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину і продукцію. Сировинний фактор характеризує галузі низької, середньої і високої матеріаломісткості, що значною мірою вимагає розміщувати виробництво поблизу джерел сировини з метою здешевлення транспортних перевезень.

Матеріаломісткі галузі відрізняються високою концентрацією виробництва і вони, як правило, розміщуються в районах видобутку сировини. Наприклад, вуглевидобувна промисловість, металургія, важке машинобудування - Донбас і Придніпров'я України; цукрова промисловість - в лісостепових областях України; деревообробна і меблева промисловість - в західному регіоні України. Таким же чином розрізняють галузі, які

використовують паливно-енергетичні ресурси. Зокрема, визначають питому вагу витрат палива і енергії на одиницю виробленої продукції. За цим фактором виробництва поділяють на три групи:

1) високоенергомісткі, де частка паливно-енергетичних затрат складає 30-45% (вони переважають затрати на сировину і матеріали);

2) середньо- або малоенергомісткі, в яких частка паливно-енергетичних затрат складає 15-20% (тобто менше від затрат на сировину і матеріали);

3) неенергомісткі, де паливно-енергетичні затрати складають менше 6 % (тобто у декілька разів менші від затрат на сировину і матеріали).

З природних ресурсів важливим фактором є водний. Вода використовується практично в усіх галузях народного господарства (особливо значні витрати у промисловому і сільськогосподарському виробництві). Саме тому вплив водного фактора на розміщення виробництва має велике значення. Відсутність води або обмеженість водних ресурсів у регіоні може стати серйозною перешкодою для розміщення тих галузей і виробництв, які розглядаються як водомісткі. В промисловості такими є галузі хімічної промисловості, чорної металургії, первинної очистки текстильної сировини тощо.

Найбільш водомістким видом виробництва є вирощування сільськогосподарських культур на зрошувальних землях. Так, на виробництво 1т рису необхідно 8 тис. м³ води, бавовнику - 5 тис.м тощо. Водні ресурси на Україні обмежені і це потрібно врахувати при розміщенні того чи іншого виробничого підрозділу.

Велика роль відводиться наявним водосховищам, що споруджені в басейнах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, та ряду інших на малих річках. Регулювання водостоку за допомогою водосховищ забезпечує потреби народного господарства в енергетиці та водопостачанні галузей промисловості, сільського господарства, населення міст та селищ України. Нині потрібно також широко використовувати технологію водопостачання по замкнутому циклу, тобто оборотне водопостачання, що значною мірою може скоротити потреби води в промисловості.

Геополітичні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил охоплюють: географічне положення території; конкурентні переваги вітчизняних товаровиробників у системі світового господарства; модель інтеграції в світовий економічний простір. В цілому географічне положення України є сприятливим для економічного розвитку.

Дія геополітичних факторів забезпечує інтеграцію продуктивних сил країни чи певного регіону в структуру світового економічного простору і

міжнародного поділу праці на основі розвитку різних форм зовнішньоекономічних зв'язків. При цьому визначальну роль відіграють певні конкурентні переваги держави світогосподарській сфері, які залежать від рівня ефективності використання природно–ресурсного потенціалу, структури економіки, курсу зовнішньоекономічної політики.

Демоекономічні фактори розміщення продуктивних сил включають чисельність населення і його розміщення, кількісна і якісна оцінка трудових ресурсів у розрізі регіонів і областей. Нерівномірність розселення населення викликає потребу розміщення промисловості відносно споживача готової продукції, а також оцінки мобільності населення для прогнозування його можливої міграції з огляду перспективи розвитку економічних регіонів. При наявності великих промислових центрів ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах, обмеження нового будівництва у великих.

Демографічні фактори великою мірою впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної, електротехнічної галузей тощо). Необхідно зазначити, що ці виробництва можуть успішно розвиватися за умови наявності висококваліфікованих працівників і значних інвестицій в науково-дослідну базу. Сьогодні, як правило, виробництва, що залежать від фактора наукомісткості, розміщуються в центрах науки і освіти (Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові). Вплив цього фактора на розміщення виробництва визначається кількістю затраченої праці на виробництво одиниці продукції, кількістю робітників (робочого часу), потрібних для виробництва певної (необхідної) кількості продукції, кількістю продукції, необхідної з розрахунку на одного працівника.

Комплексний аналіз демоекономічних факторів допомагає оцінити рівень трудозабезпеченості певних територій, а відтак і можливостей розміщення нових виробництв чи доцільності скорочення діючих у зв'язку з погіршенням екологічної ситуації, низькою рентабельністю, необхідністю реструктуризації господарського комплексу тощо. Демоекономічні фактори чинять вагомий вплив на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості, а також тих галузей, які потребують робочої сили певного професійно-кваліфікаційного складу.

Соціально–економічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил охоплюють: рівень розвитку соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби населення в його освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово–комунальному обслуговуванні; стан навколишнього середовища і

природоохоронну діяльність; санітарно-гігієнічні умови праці. Ці фактори мають винятково важливе значення в розміщенні будь-якого виробництва. Вони покликані забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між містом і селом, промисловістю і сільськогосподарським виробництвом, раціональну зайнятість населення, охорону природи, розвиток освіти і охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, сфери послуг, поліпшення умов праці і рівня життя людей.

З розвитком продуктивних сил роль соціально-економічного фактора постійно підвищується. У площині практичних дій це означає необхідність створення потужного інфраструктурного потенціалу соціальної сфери та задоволення зростаючих потреб населення, особливо в сільській місцевості. Це повинне сприяти досягненню внутрішньорегіональної збалансованості в економічному і соціальному розвитку нарівні міських і сільських поселень. З розвитком науки і техніки дія окремих факторів розміщення продуктивних сил послаблюється. Одночасно посилюється дія інших факторів, тобто їх актуальність зростає. Наприклад, впровадження трудозберігаючих технологій може послаблювати залежність окремих галузей промисловості від наявності деяких видів сировини.

В ринкових умовах значною мірою зростає роль фактора часу, оскільки в конкурентному середовищі для спорудження того чи іншого об'єкта час може відігравати вирішальну роль. Зволікання з будівництвом може дезорганізувати виробництво інших галузей, які орієнтуються на його продукцію. Звідси суспільство може мати збитки як матеріальні, так і моральні. З іншого боку, збільшення строків будівництва призводить до замороження вкладених коштів, що зумовлює зростання вартості витрат на завершення розпочатих об'єктів. До соціально-економічних факторів можна зарахувати споживчий фактор, який формує систему обслуговування населення (виробництво товарів народного споживання та послуг) або ж виробляє мало-транспортбельну продукцію (порівняно з вихідною сировиною і паливом). Значимість споживчого фактора посилюється фактором робочої сили, оскільки в місцях зосередження населення розташовані не тільки джерела трудових ресурсів, а й райони споживання промислової і сільськогосподарської продукції.

Цей фактор підсилюється ринковою кон'юнктурою, яка визначає цінову політику, рух цін, цінних паперів, обсягів виробництва, зайнятості. Кон'юнктура ринку регулює співвідношення між наявними на ринку матеріальними цінностями, послугами та потребами в них. Тут стимулом для розвитку виробництва є зростання попиту на виготовлену продукцію,

оскільки зменшення попиту призводить до скорочення виробництва. Ринкова кон'юнктура регулюється під впливом науково-технічних змін, що сприяє поліпшенню якості товарів, підвищує їх конкурентоспроможність. Такі товари користуються підвищеним попитом і вони реалізуються за більш високими цінами. У результаті ринкової конкурентної боротьби між виробниками перемагають сильніші, ті, хто випускає продукцію вищої якості або за нижчою ціною. Це сприяє розширенню їх виробництва, збільшенню виробничих потужностей (шляхом будівництва нових об'єктів), що значною мірою вносить зміни в розміщення та територіальну структуру виробництва.

Техніко-економічні фактори. Сюди зараховують науково-технічний прогрес, транспортні умови, форми суспільної організації виробництва. Головним і вирішальним фактором виступає науково-технічний прогрес, який істотно впливає на розміщення підприємств і галузей у результаті наукових досягнень та корінних змін у технологіях промислового та сільськогосподарського виробництва. Прискорення його впровадження послаблює вплив природно-географічних і демографічних факторів, оскільки він знижує матеріало- і трудозатрати, фондо- і капіталомісткість, сприяє прискореному розвитку продуктивних сил економічних районів, стимулює комплексне використання природно-ресурсного потенціалу. Особливо науково-технічний прогрес важливу роль відіграє у розміщенні виробництва хімічної галузі, яка значно розширює можливості задоволення потреб підприємств у сировині та основних матеріалах, створює можливість економити натуральні види сировини, утилізувати відходи у різних галузях (гірничодобувній, деревообробній, сільськогосподарській, харчовій та інших) та активно впливати на поліпшення охорони навколишнього середовища.

Сукупна дія цих факторів створює можливості для рівномірного розміщення продуктивних сил на основі зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, встановлення раціональних міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків, забезпечення ефективного використання усіх видів ресурсів.

Транспортний фактор є одним з найбільш впливових при розміщенні продуктивних сил. Залежно від віддалі транспортних перевозок, витрат на них, розміщення виробництва тяжіє як до сировини, так і до споживачів. Враховуючи характер транспортного впливу, необхідно визначати, в першу чергу, витрати сировини, палива та інших важливих елементів на одиницю виробленої продукції. Якщо вони перевищують вагу готових виробів, то в цьому випадку, підприємство доцільно розміщувати поблизу сировини і палива, оскільки це приводить до скорочення транспортних витрат

(наприклад, промисловість будівельних матеріалів - виробництво цементу і стінових матеріалів). У випадках, коли витрати сировини і палива менші за вагу готової продукції, підприємства можуть бути розміщені на значній відстані від сировинних баз (виробництво суперфосфату, макаронних виробів, виробів галузей легкої промисловості тощо). Якщо на виробництво готового продукту витрачається стільки сировини, скільки становить його вага, тоді підприємство доцільно розміщати виходячи із економічної ефективності, де є найбільш сприятливі умови (або в районах поблизу сировини, або в споживача готової продукції, або в місцях концентрації населення).

Поряд з основними закономірностями і принципами важливу роль в територіальній організації продуктивних сил відіграють критерії їх розміщення.

Критерії - це інтегральні показники, орієнтири практичної спрямованості (природно-географічні, демографічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні), якими керуються відповідні органи господарського управління при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого призначення, а також при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки. На сьогодні визначальними критеріями ефективності розміщення продуктивних сил виступають екологічні: використання, освоєння та застосування природоохоронюючих, маловідходних та безвідходних технологій; виробництво екологічно чистих видів продукції. Керуючись вимогами цих критеріїв, необхідно надавати пріоритет саме збереженню природного середовища і підпорядковувати йому суто економічні цілі.

Екологічний фактор відіграє вирішальну роль у розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки регіонів. У кінці ХХ і на початку ХХІ ст. надзвичайно посилюється вплив людини на природу за рахунок великомасштабного зростання промислового і сільськогосподарського виробництва. Це призвело до зростання використання природно-ресурсного потенціалу, що вплинуло на швидке зменшення на планеті лісів, родючих земель, забруднення навколишнього середовища. Надзвичайно небезпечним є збільшення викидів в атмосферу вуглецю і двоокису сірки великими тепловими електростанціями, хімічними та металургійними підприємствами.

Екологізація виробництва - це складова екологічної політики держави, яка має стати комплексною програмою правового та економічного регулювання ресурсоспоживання.

Врахування екологічного фактора в розміщенні продуктивних сил повинне передбачити неприпустимість концентрації шкідливих виробництв у населених пунктах і регіонах з високою концентрацією населення. Не менш небезпечним є забруднення довкілля відходами господарської діяльності. Нинішній екологічний стан вимагає комплексу взаємозв'язаних робіт, які повинні здійснюватись за спеціальною довгостроковою програмою. Збереження природно-ресурсних комплексів в зонах техногенного впливу нині є головним і найбільш складним завданням екологізації виробництва, яке безпосередньо пов'язане з розміщенням продуктивних сил.

Соціальні критерії передбачають врахування потреб та інтересів населення в соціально-економічному розвитку території, еколого безпечному проживанні в певному регіоні, розширенні мережі соціально-культурних закладів та сфери послуг, достатній забезпеченості робочими місцями, створенні територіальних центрів соціальної допомоги.

Питання для самоперевірки.

1. В чому заключається сутність економічного закону і закономірності?
2. Назвіть основні закономірності розміщення продуктивних сил.
3. Перерахуйте принципи розміщення суспільного виробництва.
4. Які Ви знаєте основні фактори, що впливають на характер територіального розміщення галузей і підприємств?
5. Сутність і роль соціальних і екологічних критеріїв у розміщенні продуктивних сил.

ЛЕКЦІЯ 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

3.1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування

3.2. Основні районоутворюючі фактори

3.3. Принципи і критерії виділення великих економічних районів, їх основні типи

3.4. Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування.

3.1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування

Усі країни світу характеризуються суттєвими територіальними відмінностями, зокрема, великою своєрідністю спеціалізації та структури виробництва, які обумовлені природними, економічними, соціальними, історичними умовами. Відмінності в характері способу життя, функціонування та розвитку господарства в межах однієї країни обумовили проблему її розчленування, поділу, що дістала в науковій літературі назву районування. Районування є могутнім методом наукового аналізу і синтезу складних явищ і об'єктів, їх прогнозування, планування і управління ними; це складний процес просторового впорядкування інформації, вид географічної таксономізації (поряд з зонуванням і ареалоутворенням), що дозволяє глибше зрозуміти особливості розміщення досліджуваних явищ і об'єктів та їх територіальної організації. На цій об'єктивній основі розвивається внутрішньодержавний територіальний поділ праці та формуються своєрідні природно-господарські утворення, які характеризуються певною спеціалізацією - так звані економічні райони. Їх виділення, вивчення, прогнозування розвитку і лежить в основі економічного районування країни.

Районування - це об'єктивний процес формування і розвитку територій як інтегральних виробничо-територіальних систем (економічне районування) або суспільно-територіальних систем (соціально-економічне районування). В дійсності цей процес проходить незалежно від його пізнання. В районоутворенні відбиваються об'єктивні та суб'єктивні чинники формування і розвитку економічних, соціальних та соціально-економічних районів.

У найбільш узагальненому трактуванні районування – це загальнонауковий метод систематизації інформації у найрізноманітніших

цілях. Виходячи з цього, економічне районування - це метод систематизації інформації про територіальну організацію продуктивних сил та територіальні відмінності соціально-економічного життя країни. У той же час, згідно зі змістом цієї категорії, економічне районування - це процес поділу країни на економічні райони, які історично склалися у процесі розвитку і розміщення продуктивних сил, господарського освоєння території.

Кожен економічний район відзначається своїми суспільно-територіальними властивостями та повинен розвиватися згідно з індивідуальною стратегією розвитку продуктивних сил, яка б виходила із загальнодержавних цілей та можливостей, і ресурсів відповідної території. Вивченням продуктивних сил економічних районів, обґрунтуванням стратегії їх соціально-економічного розвитку займається економічне районування, яке в цьому ракурсі виступає як наука - важлива складова в палітрі економічної науки.

Економічне районування - найважливіша передумова дієвого регіонального програмування, проведення ефективної державної регіональної політики.

Сам **процес економічного районування** являє собою доцільний, науково обґрунтований поділ країни на економічні райони.

За визначенням П.М. Алампієва, **економічний район** - це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно пов'язана з суспільним територіальним поділом праці. Є і інші визначення економічного поняття економічного району. Спільними для них є такі ознаки: територіальна цілісність, спеціалізоване господарство, його комплексність, тісні внутрішньорайонні і міжрайонні економічні зв'язки, особливість економіко-географічного положення.

В результаті глибоких наукових дискусій і розробок визначились загальноприйняті основи економічного районування. Виходячи з позицій діалектичного підходу до розвитку і РПС і об'єктивності процесів формування економічних районів, науково визначені районоутворюючі фактори, принципи і критерії виділення економічних районів та їх основні типи.

Виділяють два основних види економічного районування: загальне (або інтегральне) та галузеве.

Інтегральне районування відображає просторову взаємодію всіх компонентів суспільно-географічних комплексів на певній території. Це районування передбачає розчленування території як цілісного природничо-

соціо-економічного явища. Загальне районування охоплює природу й усе народне господарство певної країни з усіма його галузями та зв'язками.

Галузеве економічне районування поділяє територію країни на окремі райони, виходячи з однієї певної ознаки - однієї галузі виробництва. Отже, галузевий район - це територія з підвищеною концентрацією виробництва, продукції чи послуг відповідної галузі, що характеризуються специфічними місцевими умовами, їх структурою, проблемами і перспективами розвитку, його територіальною організацією і положенням в системі міжгалузевого господарського комплексу. Це може бути промислове, водогосподарське районування та ін. Районування сільськогосподарського виробництва приймає до уваги лише сільське господарство, структуру сільськогосподарських угідь, спеціалізацію, типи сільськогосподарського виробництва. Галузеве районування є обов'язковою аналітичною передумовою встановлення меж інтегральних районів.

У концепції територіальної організації суспільства категорія економічний район - ключова. Він існує в об'єктивній дійсності та формується в ході розвитку продуктивних сил суспільного виробництва в цілому. Існує декілька визначень економічного району. У більшості з них підкреслюється його об'єктивна сутність, цілісність, спільність спеціалізації. Найбільш вдалим є визначення класика регіональної економіки, академіка П.М. Алампієва. Очевидно тепер, коли пріоритетним у розвитку будь-якої країни, згідно з розробленим під егідою ООН Порядком денним на XXI століття, стає принцип соціо-економіко-екологічної збалансованості розвитку, визначення економічного району почне набувати нових рис. Але вже зараз можна відмітити, що в умовах ринкової економіки в західній літературі економічний район розглядається як система ринків, яка функціонує на основі територіального поділу праці під визначальною дією закону вартості.

3.2. Основні районоутворюючі фактори

При виділенні економічних районів враховують два основних принципи:

1. Економічний, що визначає, що кожний економічний район є спеціалізованою територіальною частиною єдиного народногосподарського комплексу країни з певним комплексом допоміжних і сервісних виробництв. Спеціалізацію району визначають лише ті галузі, в яких витрати праці і засобів на виробництво продукції та її транспортування до споживача порівняно з іншими районами будуть найменшими. Отже територіальна організація господарства у виділених районах повинна сприяти досягненню

найвищого економічного ефекту в усьому народному господарстві країни і кожному економічному районі.

2.Адміністративний, що визначає єдність економічного районування і територіального політико-адміністративного устрою країни.

Природне серидовище враховується в економічному районуванні, оскільки воно впливає на розвиток продуктивних сил при формуванні національних утворень, встановлення державних кордонів і політико-адміністративного устрою. Отже, можна вважати, що природне середовище впливає на економічне районування опосередковано, через зазначені фактори. Транспорт теж впливає на економічне районування не безпосередньо, а через територіальний поділ праці.

Україна зараз складається з територій, які мають істотно відмінний історичний досвід, і в кожному випадку цей досвід є для нас величезною цінністю.

На формування економічних районів впливають різні фактори: **природні, економічні та історичні**. Основними із них є економічні:

1. Першим і головним районутворюючим фактором у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці, який є результатом просторового прояву дії економічного закону суспільного поділу праці. Територіальний поділ праці проявляється у господарській спеціалізації окремих частин території країни на різних видах виробничої діяльності відповідно до їх природних умов і наявних трудових та інших ресурсів. Його розвиток відкриває шлях до максимального, найбільш ефективного використання сприятливих для виробництва умов кожної території, вигідного географічного положення, значних запасів мінеральних (особливо паливно-енергетичних) ресурсів, комбінування виробництв, що їх використовують, а також використання навичок і виробничого досвіду населення, які набуті ним протягом певного історичного періоду.

2. Другим важливим районоутворюючим фактором, який є похідним від першого (територіального поділу праці), є **територіальні виробничі комплекси (ТВК)**.

Сукупність однорідних або тісно зв'язаних між собою різних елементарних техніко-економічних комплексів, розташованих на компактній території, утворює **ТВК**, який охоплює значну частину економічного району. Прикладом елементарних техніко-економічних комплексів можуть бути цукрові заводи з їх сировинними зонами і взаємопов'язаних з ним тваринництвом, яке використовує відходи цих виробництв та маслозаводи, розташовані в сільській місцевості. В межах одного великого економічного

району може бути один, або декілька тісно пов'язаних ТВК.

3. До основних районоутворюючих факторів належать також і *найбільші міста країни, великі регіональні і індустріальні центри* із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій. На Україні такими центрами є Харків, Дніпро, Одеса, Львів, Київ.

4. До районоутворюючих факторів належать *особливості економіко-географічного положення території району*. Вони значною мірою впливають на формування спеціалізації його господарства. Так, наприклад, вихід Південного економічного району України до Чорного моря обумовив значний розвиток у його народногосподарському комплексі морського транспорту, суднобудування і судноремонту, риболовства і рибопереробної промисловості, портово-промислових центрів, курортно-туристичного комплексу.

5. Великий вплив на утворення економічного району мають *природні умови і ресурси*. Вони є основою розвитку і спеціалізації сільського господарства і промисловості, мають значний вплив на формування галузевої структури територіальних виробничих комплексів, на розвиток і розміщення енерго-водо-трудомістких виробництв, а також на галузеву структуру сільського господарства (Закарпаття - виноградарство, садівництво).

6. До районоутворюючих факторів належать також *основні форми територіальної організації виробництва* – це промислові центри (не міста в означенні запам'ятати), промислові вузли (зосереджені в одному місті, чи в близько розташованих містах і селищах міського типу), одногалузеві і багатогалузеві промислові райони, районні і обласні АПК, які разом з транспортним комплексом та інфраструктурою об'єднуються в НГК економічного району.

7. Важливу роль у формуванні економічних районів *відіграє транспорт*. Наявність розвинутої транспортної мережі на певній території впливає на темпи формування економічного району, забезпечує йому здійснення широких міжрайонних економічних зв'язків, посилює формування економічного тяжіння периферійних територій до їхнього економічного ядра.

3.3. Принципи і критерії виділення великих економічних районів, їх основні типи

У науковій літературі обґрунтовується і використовується ряд критеріїв і принципів економічного районування. До основних із них належать такі:

1. Загальний (міжгалузевий) економічний район має бути великою економічно цільною територією, на якій є значні природні ресурси,

необхідні для визначення його господарської спеціалізації і забезпечення сучасного і перспективного розвитку.

2. Розміри територій великих економічних районів повинні відповідати вимогам скорочення перевезення масових вантажів в межах району до економічно доцільних відстаней, а величини економічних потенціалів районів повинні бути близькими між собою.
3. Економічний район повинен являти собою виробничо-економічну територіальну єдність, яка створюється розвиненими внутрішніми виробничими зв'язками і мати спеціалізацію господарства у масштабі країни.
4. На території інтегрованого економічного району повинен бути сформований достатньо потужний НГК, основу якого становлять територіально виробничі комплекси з такою галузевою структурою:
 - а) профілюючі галузі (галузі спеціалізації району в масштабі країни), які включають до свого складу кілька галузей промисловості і сільського господарства;
 - б) галузі які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини, а також галузі, що обслуговують потреби галузей спеціалізації району (ремонт обладнання, виробництво будматеріалів тощо);
 - в) галузі, які забезпечують потреби населення району промисловими і продовольчими товарами, необхідними матеріалами.
5. При виділенні економічного району повинні враховуватися економіко-географічне положення території і його вплив на спеціалізацію та особливості РПС.
6. Врахування при виділенні економічного району принципу економічного тяжіння, тобто необхідності включення в його межі основної територіальної частини або і всієї зони формуючого впливу головного регіонального центру.
7. До складу великих економічних районів повинні повністю включатися території адміністративних областей, автономних республік без порушення їх меж.

Як характерну рису району часто називають реально існуючу зв'язаність. У наш час ця ознака стає відносною. Дуже часто цілі підприємства працюють на довізній сировині, а вся їхня продукція вивозиться за межі регіону. Таким чином зовнішня зв'язаність переважає внутрішню. В основі цього лежить використання дешевої робочої сили та наявного устаткування. Тому інтуїтивне уявлення про те, що в межах району

існують більш інтенсивні зв'язки, ніж поза ними, зараз певною мірою треба переглянути.

З наведеного принципу випливає, що інтегральне соціально-економічне районування не можна здійснити тільки за допомогою узагальнення кількісних показників, тут обов'язково повинні бути і якісні неформальні моменти, структурне наповнення виділених таксонів.

– перспективний аналіз районування – визначається часова властивість мереж районування. За допомогою районування треба вирішувати і прогнозувати соціально-економічні завдання. Районування може реконструювати минуле, відбивати стан регіоналізації соціально-економічної диференціації.

Принцип висуває вимоги до показників, параметрів районування. Вони повинні мати часову стійкість, відбивати довготривалі процеси.

– проблемність районування – націленість його на вирішення соціально-економічних проблем у різних регіонах України. Разом з районуванням мають бути визначені і регіональні соціально-економічні проблеми.

– відповідність соціально-економічного районування і адміністративно-територіального устрою України – незбалансованість окреслених двох окреслених проблем веде до внутрішньої соціально-економічної розбалансованості.

Серед інших принципів соціально-економічного районування дослідники пропонують:

- 1) зміцнення територіальної єдності держави;
- 2) врахування історико-географічних особливостей українських земель, національно та етнічного складу населення;
- 3) посилення територіальної спеціалізації виробництва і можливості для комплексного та економічного і соціального розвитку території;
- 4) збереження єдності локальних систем розселення; вибір найбільших центрів, які стануть ядрами районів

О.І. Шаблій виділяє наступні ознаки районів, які певною мірою можна визнати принципами районування:

- 1). Тісний соціально-економічний, демографічний і культурний взаємозв'язок території району з головним ядром її найбільшим за кількістю населення містом.
- 2). Формування у великому регіоні такого просторового поєднання населення, соціальної, економічної та екологічної сфер, в якому на основі їх взаємозв'язаності, збалансованості взаємодоповнюваності створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства.

3). Спеціалізація району в загальноукраїнському поділі та інтеграції праці.

4). Можливість здійснювати в межах району територіальне регулювання та координацію соціальних, економічних, демографічних процесів на субукраїнському рівні.

Виділяються, за М.Д. Пістуном, фактори районоутворення:

- рівень розвитку географічного поділу праці, господарська вигода від нього, характер внутрішніх і зовнішніх зв'язків та особливості їх територіальної локалізації;
- рівень розвитку матеріально-технічної бази і науково-технічної озброєності праці (основні виробничі фонди, транспортна мережа, будівельна база, регіональна технічна політика);
- наявність необхідних природних умов і ресурсів як матеріальної основи діяльності людини (рівень освоєності території);
- наявність трудових ресурсів з певними трудовими навичками, кваліфікацією праці, національними та етнічними особливостями;
- функціональні типи населених місць;
- рівень урбанізованості території;
- рівень розвитку соціальної інфраструктури, його територіальна локалізація;
- національні межі.

Конкретними критеріями процесу районування повинні бути:

- наявність вузлової проблеми як єдності природи, виробництва і волі людей;
- урахування районоформуючого значення міст як ядер господарських вузлів, центрів і пунктів;
- рівень сформованості та інтенсивності зв'язків;
- вплив історичних особливостей розвитку людської та природних характеристик території (заболоченість, залісненість, гористість тощо);
- рівень життя населення.

Науково обгрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів - галузевих і загальних або багатогалузевих (інтегральних).

Галузеве (спеціальне) економічне районування потрібне для вивчення особливостей розміщення і проблем розвитку окремих галузей виробництва. Цей тип економічних районів виникає під впливом закономірності територіальної концентрації підприємств окремої галузі народного господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв. Їх територіальна локалізація залежить в основному від наявності на певній території необхідних природних передумов (грунтово-кліматичних і сировинних ресурсів), крупного споживача продукції, сприятливих

транспортних зв'язків тощо. Так, наприклад, у сільському господарстві виділяються райони виробництва технічних і зернових культур, виноградарства і садівництва, а в промисловості — райони вугільної, металургійної, хімічної, легкої та інших галузей індустрії.

Галузеві економічні райони є складовою частиною загальних економічних районів. Галузеве районування посилює наукову обґрунтованість визначення території загальних економічних районів.

Загальне (інтегральне) економічне районування базується на регіональних народногосподарських комплексах, в основі яких знаходяться територіально-виробничі комплекси різного ступеня сформованості або їх складові частини.

Великі (макрорайони) економічні райони - це поділ території країни на найбільші територіальні частини, які об'єднують кілька адміністративних областей: у великих економічних районах, крім галузей спеціалізації в масштабі держави, повинні розвиватись і інші основні галузі виробництва з метою більш повного використання місцевих ресурсів і зменшення обсягів завізної продукції з інших районів.

Середні (мезорайони) райони, як правило, є підрайонами великих економічних районів. Об'єктивною основою цього районування виступає територіальний поділ праці як в масштабах країни, так і в межах великих (інтегральних) економічних районів. Ці райони використовуються як для прогнозування рівня розвитку виробництва і невиробничої сфери та розробки державних програм галузевого розвитку, так і для управління господарською діяльністю.

Малі райони (мікрорайони) - це найнижчий ступінь інтегральних економічних районів. Вони органічно пов'язані з низовим адміністративно-господарським районуванням, їх територія відповідає території внутріобласних адмінрайонів. В цих районах основними галузями виробництва є рослинництво, тваринництво і місцева промисловість, переважно та що переробляє сільськогосподарську продукцію. В межах цих районів можуть бути розташовані і підприємства міжрайонного значення, які впливають на формування обласних господарських комплексів.

У сучасних умовах об'єктом досліджень більшості науковців є інтегральне районування, актуальність якого зростає в умовах виокремлення регіональної економіки як науки. Для практичних потреб все актуальнішими стають дослідження територіальних систем на різних ієрархічних рівнях районоутворення: макро- мезо-, мікрорайонування.

Макрорайонування передбачає виокремлення у межах держави

великих економічних районів, які виділяються спеціалізацією господарства, тобто відіграють домінуючу роль у загальнодержавному поділі праці. В державах, невеликих за розмірами території, макрорайонування не здійснюється.

Мезорайонування фактично відповідає адміністративно-територіальному поділу держави. Мезорайонами, як правило, вважаються адміністративні області.

Мікрорайонування здійснюється шляхом поділу адміністративних областей на окремі низові адміністративні райони. В окремих випадках у мікрорайон можуть бути об'єднані кілька низових адміністративних районів за певними чи іншими ознаками (гірські, курортні, гірничі, прикордонні і т. ін.).

Особливістю мезо- і мікрорайонів є наявність в них органів управління регіональним розвитком, а також місцеве самоврядування, розробка річних планів соціально-економічного розвитку, здійснення фінансування бюджетних видатків.

На рівні макрорайонів розробляється Генеральна схема розвитку продуктивних сил України і великих економічних районів, довготермінові прогнози розвитку і розміщення продуктивних сил, програми соціально-економічного розвитку районів, а також баланси: паливно-енергетичні, продовольчі тощо.

3.4. Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування.

Завдання економічного районування полягає у виявленні на території країни науково обгрунтованих господарських комплексів. Сьогодні існуюча мережа економічних районів використовується для прогнозу розвитку й нового розміщення продуктивних сил, особливо, господарських комплексів районів. Серед існуючих методів районування більш ефективним є програмно-цільовий. Економічний ефект від його застосування полягає в досягненні високого рівня комплексності господарства, раціоналізації системи внутрішньо- та міжрайонних зв'язків, у повнішому використанні природних, матеріальних і трудових ресурсів. Науково-практичне значення економічного районування - формування раціональної структури виробництва на основі системи районних виробничих комплексів.

Економічне районування України на державній організаційній основі, по суті, розпочалося з 1927р. – Комісією Держплану Росії. Перша спроба виділення економічних районів на Україні була невдалою. Уряд України не прийняв такого поділу, внаслідок якого територія її була поділена на два

великих райони. Держплан СРСР виділив Україну як єдиний економічний район.

Тільки в післявоєнний період в Україні були визначені майже всі сучасні області, а також завершилось об'єднання території України з її західними землями і Кримом (19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ "Про передачу Кримської області з складу РРФСР у склад УРСР"), розпочалась науково обґрунтована розробка мережі економічних районів

В 1952 році вченими в Україні було виділено 5 економічних районів (груп, областей).

- 1).Центральний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька і Кам'янець-Подільська);
- 2).Південно-Східний (Сталінська, Ворошиловоградська, Дніпропетровська, Запорізька);
- 3).Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська);
- 4).Південно-Західний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмаїльська);
- 5).Західний (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька і Закарпатська).

Після розвалу СРСР, в умовах переходу України до ринкової економіки і самостійного економічного розвитку стара мережа великих економічних районів втратила своє призначення.

Після здобуття Україною незалежності з'явилося багато нових пропозицій з нового економічного та соціально-економічного районування, опублікованих у монографіях, підручниках, навчальних посібниках, журналах, тезах доповідей наукових конференцій, у проекті "Концепції державної регіональної економічної політики". І хоча автори й називають свої схеми районування по-різному (економічне районування, природно-господарське районування, соціально-економічне районування), але розглядають райони як інтегральні соціально-економічні утворення.

У 1998 році, Кабінет Міністрів України, враховуючи необхідність державної регіональної економічної політики, вніс на розгляд до Верховної Ради проект Закону України "Про концепцію державної регіональної політики", в якому пропонується мережа економічних районів України в такому складі:

- 1.Донецький (Донецька і Луганська області);
- 2.Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області)
- 3.Східний (Харківська, Полтавська і Сумська області);

- 4.Центральний (Київська і Черкаська обл., м. Київ);
- 5.Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області)
- 6.Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
- 7.Причорноморський (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь);
- 8.Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Запропонований проект нової мережі економічних районів в цілому відповідає науковим критеріям економічного районування, тому був затверджений у запропонованому складі.

Велике прикладне значення економічного районування полягає в тому, що воно є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики, а також використовується в практиці територіального управління господарством, при виборі доцільних варіантів розміщення нових виробничих об'єктів та вдосконаленні територіальної структури господарства, обґрунтуванні перспектив розвитку територіально-виробничих комплексів. Економічне районування сприяє підвищенню ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу регіонів і всієї країни.

Таким чином, *економічне районування є науковим методом територіальної організації народного господарства і водночас одним із засобів раціонального розміщення виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку регіонів.*

Питання для самоперевірки.

1. Наука про економічне районування.
2. Принципи економічного районування та форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів.
3. Перерахуйте мережу економічних районів України.
4. Диспропорції у територіальній структурі національної економіки.
5. Економічне районування України та його практичне значення.

ЛЕКЦІЯ 4. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

4.1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика

4.2. Сутність ТТП та його різновиди

4.3. Економічна ефективність ТПП

4.1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика

Поняття регіон є родовим для великої кількості наук: географії, економіки, регіоналістики, та інших, які пов'язані із просторовим і територіальним аспектом досліджень. Цим поняттям в різні часи займалися як відомі історики та мислителі древнього світу, такі як Геродот, Полибий, Парменид, Аристотель, Платон, Цицерон та ін., пізніше продовжили його дослідження Ж. Боден, Монтеск'є, Й.Г. Герде, К. Ріхтер.

Найважливішим, а точніше найбільш масовим територіальним утворенням є **«район»**, що, на думку А.Б. Алаєва, "являє собою локалізовану територію, що володіє єдністю, взаємозв'язком складових елементів".

Термін «регіон» з'явився пізніше, ніж термін «район». Слово регіон походить від латинського слова *region* - територія, місцевість, область, район. Він зв'язаний, насамперед, з новим напрямком в економічній науці - регіональною економікою, визначення якої дав академік М.М. Некрасов у 1975 році. Відповідно до його трактування під **«регіоном»** розуміється велика територія країни з більш-менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі сполучення комплексу природних ресурсів і матеріально-технічною базою, виробничою і соціальною інфраструктурою».

Згодом термін «регіон» придбав зайву багатозначність. В публікаціях, з регіональних досліджень, термін "регіон" використовується авторами по-різному. Його вживають і як синонім терміна «район», і як союзна республіка, і як винятково Далекий Схід. Всі подібні трактування поняття «регіон» засновані на територіальному, географічному його розумінні. Але маються й інші підходи до визначення регіону.

Інтегральна характеристика регіону визначається його **соціально-економічним потенціалом (СЕП)**. При цьому його основою вважається економічний потенціал, який характеризується величиною національного багатства, сукупного та кінцевого продукту, національного доходу, вартості основних фондів, абсолютними розмірами виробництва життєво важливих

видів продукції. Він визначає загальні можливості регіону чи країни в цілому, їхню економічну спроможність.

Сутність СЕП на регіональному рівні впливає з єдності економічної та соціальної політики. Серед основних компонентів регіональної економіки особливо виділяється природа, людина та виробництво, рівень, структура і динаміка якого визначають соціально-економічні можливості. Тому для оцінки СЕП регіону важливе значення має визначення питомої ваги пріоритетних галузей промисловості, якісних параметрів та структури основних виробничих фондів, здатності адаптації виробничих систем до використання досягнень науково-технічного прогресу.

За нашою думкою, перехід до соціально орієнтованого ринку в конкретному районі потрібно здійснювати в контексті загальних напрямків формування державного, регіонального, обласного ринкового простору. У цій політиці важливими ланками стають прогнозування і регулювання.

В останньому зростає роль економічних методів. Вони повинні застосовуватися в сукупності з адміністративними, тобто це є умова регулювання процесу комплексного розвитку району. Розробка моделі механізму регулювання змін у підсистемах регіону з урахуванням нових підходів також є актуальною науковою задачею.

Становлення регіону як суб'єкта конкурентних відносин означає формування в його економічній системі нових властивостей і стандартів якості. Такою новою властивістю стає конкурентоспроможність регіону (КСР), що відбиває потребу у збереженні й розвитку регіону, функціонуючого у конкурентному середовищі.

В умовах ринкової економіки конкурентоспроможність регіону стає одним з пріоритетних факторів його соціального й економічного розвитку й, одночасно, предметом фундаментального економічного аналізу.

Одна з функцій регіональної економіки - створення різних сервісних виробництв та організацій, а також виробництв, що випускають продукцію міжгалузевого призначення. Регіональні органи управління можуть виконувати засновницьку функцію, тобто стати фундаторами нових типів сервісних та виробничих організацій, які згодом можуть функціонувати самостійно. У галузі науково-технічного прогресу функцією регіональної економіки є забезпечення адаптації досягнень науково-технічного прогресу до місцевих умов. На регіональному рівні можлива координація діяльності різних наукових установ та мобілізація їхніх зусиль на розв'язання завдань регіонального характеру.

У сфері регіональної економіки має перебувати й зовнішньоекономічна діяльність, бо багато її форм, такі як вільні економічні зони, прикордонна та прибережна торгівля, іноземний туризм, мають регіональний характер, а інші тісно пов'язані з рівнем розвитку інфраструктури, господарської культури та ділового сервісу регіону.

Таким чином, **господарство регіону** є відкритою економічною системою, що функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві, міжгалузеві та міжрегіональні виробничо-економічні зв'язки.

Для регіональної економіки характерні такі ознаки функціонування:

- комплексність екологічного, економічного та соціального розвитку;
- єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища;
- територіальна спільність виробництва;
- відповідність системи розселення демографічній ситуації та розміщенню виробництва;
- цілісність системи соціальної інфраструктури;
- поєднання територіального та галузевого управління об'єктами.

Виробництво матеріальних благ починається з вибору території, місця його організації. При цьому виникає низка складностей, що мають життєво важливе значення: якими критеріями керуватися при виборі місця господарювання? Які природні ресурси та господарські умови даної території можуть дати людині найбільшу користь? Як, у якій послідовності та навіщо використовувати ці ресурси та умови? Які види виробництва організувати на даній території та як їх сполучити тощо. Відповіді на ці питання відбиті у регіональній політиці держави. Ця політика, а також механізм її реалізації, повинні сприяти зростанню комплексності розвитку регіону, оптимізації розміщення продуктивних сил по території країни, вирівнюванню умов господарювання та життєдіяльності людини.

У процесі розробки регіональної політики велике значення має аналіз чинних тенденцій та закономірностей розвитку окремих регіонів, вимірювання та оцінка рівнів використання їхніх соціально-економічних потенціалів, оцінка ефективності функціонування матеріального та нематеріального виробництва, виявлення специфіки та масштабів індивідуального споживання. Такий аналіз може також бути інформаційною основою для перерозподілу сукупного суспільного продукту та національного прибутку.

Таким чином, однією з найважливіших задач розробки регіональної політики є визначення перспектив розвитку кожного регіону, його цільової функції з загальнодержавних позицій, враховуючи те, що економіка України - це єдиний народногосподарський комплекс. Ці перспективи, враховуючи пріоритети у розвитку окремих регіонів, повинні виявлятися на основі раціоналізації розміщення продуктивних сил країни і виражатися передусім у визначенні та систематичному уточненні спеціалізації регіону. Складовою частиною регіональної політики є державні регіональні програми, які реалізуються у масштабі країни, окремих областей, систем розселення. Виконання таких програм має забезпечуватися спеціальними фондами регіонального розвитку та протекціоністською політикою держави стосовно окремих регіонів (надання пільг, розподіл фінансових коштів тощо). Вони покликані сприяти скороченню соціально-економічного розвитку між регіонами. В Україні найбільш актуальною є розробка програм для Донбасу, Придніпров'я, Причорномор'я, Карпат, Полісся, зони Чорнобильської АЕС.

Важливим аспектом розробки економічної політики у регіоні є комплексний розвиток, що реалізується на основі раціонального використання всіх територіальних ресурсів багатоцільового призначення (трудових, земельних, водних, енергетичних, рекреаційних тощо). Для максимальної мобілізації внутрішніх ресурсів, міжрегіональних зв'язків необхідна розробка та реалізація регіональної господарської політики на локальному рівні, що пов'язано з інвестиційною політикою у регіоні. Її наслідком має стати регіональний господарський механізм, основу якого становить система стимулів та регуляторів територіальних відношень. Це ціни й тарифи, ставки платежів за територіальні ресурси, система нормативів формування державного і місцевих бюджетів, централізовані державні й місцеві фонди розвитку тощо. Окрім того, сюди належать договірні та інші економічні форми організації територіальних стосунків.

Важливим питанням дієвості економічного механізму є така організація всіх його елементів, яка дозволяє органічно поєднувати у єдиній системі централізовані, тобто державні, та децентралізовані засади територіального управління. Механізм централізованого економічного управління покликаний забезпечити економічними засобами проведення загальнодержавної регіональної політики, включно з розв'язанням таких завдань, як раціональне розміщення великих підприємств, поліпшення використання територіальних ресурсів.

Світовий досвід показує, що глибока централізація управління економікою регіону неефективна. Без ініціативи регіонів неможливо

забезпечити ефективний розвиток їхнього господарства: з розвитком суспільства децентралізація управління економікою, у тому числі регіональною, має зростати. Одним з проявів цього є зміна відносин місцевих господарських органів та ланок вищого підпорядкування. Саме це висвітлює Закон України "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні". Відповідно до цього Закону територіальною основою місцевого самоврядування є місто, район у місті, селище чи село. При цьому основна цінність децентралізації полягає у можливості враховувати специфічні місцеві умови - як природні, так і господарські.

Врахування природних умов дозволяє оптимізувати галузевий склад розміщення підприємств, сформулювати вимоги до них у екологічній, соціальній сфері. Господарські умови визначають можливості кооперування й комбінування підприємств у галузі обміну продукцією, комплексного використання джерел сировини, спільного споживання послуг інфраструктури. Нормальне функціонування економіки регіону та його добробут не пов'язані з повним самозабезпеченням, а, навпаки, передбачає розширення масштабів виробництва профільних видів продукції та їхнє вивезення для здійснення еквівалентного міжрегіонального обміну.

У кожному регіоні можуть бути виділені галузі, що займають провідне місце в господарстві, галузі спеціалізації. Регіональна спеціалізація може бути внутрішньорегіональною, міжрегіональною та міжнародною. Галузі спеціалізації підрозділяються на профільні, що мають значну питому вагу в структурі господарства даного регіону, та непрофільні, що мають незначну питому вагу.

4.2. Сутність ТТП та його різновиди

Вчення про міжнародний географічний поділ праці приваблювало увагу багатьох географів, серед яких є відомі радянські вчені М.М. Баранський, І.О. Вітвер (1891-1966), М.М. Колосовський (1891-1954), Ю.Г. Саушкін (1911-1982), І.М. Маєргойз (1908-1975) та інші. Але засновником його по праву можна вважати М.М. Баранського, який визначив суть географічного (територіального) поділу праці, як просторову форму суспільного поділу праці. Він підрозділив його на міжрайонне й міжнародне та розширив уявлення про два головних фактора, які лежать в основі географічного поділу праці – природний та соціально-економічний.

М.М. Баранський підкреслював, що будь-яка країна може виробляти жито і льон, рис і бавовну, але це свідчить тільки про розмаїтість їх продукції, а не про участь у міжнародному географічному поділі праці (МГПП). Останнє виникає тільки тоді, коли різні країни працюють одна на

одну, коли результат праці перевозиться із однієї країни в іншу. Зовнішнє вираження цієї роботи полягає у зростанні світової торгівлі, числа та потужності вантажопотоків.

Міжнародний географічний поділ праці (МГПП) – форма суспільного територіального поділу праці, яка являє собою поділ праці між країнами, спеціалізацію їх виробництва на певних видах продукції, якими вони обмінюються.

Для того, щоб виникла подібна спеціалізація, необхідні певні умови. І.О. Вітвер виділив три головні умови, які необхідні для формування МГПП:

- країна-виробник повинна володіти будь-якими перевагами у розвитку даної галузі серед інших країн;

- поза країни-виробника повинні існувати країни, де виникає попит на її продукцію за більш високою ціною;

- витрати на перевезення продукції від місця виробництва до місця споживання не повинні поглинати різницю між ціною виробництва та продажною ціною.

Україна, як і будь-яка держава, має свої специфічні особливості щодо територіальної диференціації в просторовому розподілі населення і засобів виробництва. Такий географічний розподіл елементів продуктивних сил зумовлює передусім актуальність проблем раціоналізації розміщення виробництва. У сучасних умовах господарювання суспільство втрачає значні кошти на перевезення сировини і матеріалів, комплектуючих деталей, напівфабрикатів і агрегатів, паливних ресурсів, готової продукції. Територіальне віддалення елементів виробництва, як правило, призводить до зростання витрат на переміщення певних видів ресурсів. Удосконалення розміщення виробництва передбачає впровадження комплексу проти витратних заходів і, особливо, зниження транспортних витрат.

Вирішальну роль тут має відігравати раціоналізація розміщення продуктивних сил з точки зору екологічного обґрунтування розміщення нового виробництва, оптимізації міжгалузевих зв'язків комплексного розвитку території. Тому райони з найбільш сприятливими умовами виробництва завжди матимуть низькі виробничі затрати і ефективну спеціалізацію. Поділ праці великою мірою залежить від регіональної економічної політики, яка ведеться на державному рівні. Цілеспрямована регіональна політика сприяє підвищенню рівня механізації і автоматизації виробничих процесів за рахунок спеціалізації і кооперації виробництва, а також зростанню продуктивності праці та зниженню собівартості продукції. Рівень зростання продуктивності праці дає змогу реально оцінити місце

України в міжнародному поділі праці, визначити рівень розвитку її продуктивних сил та стратегічну перспективу.

Сьогодні формується нова система міжнародного поділу праці, спеціалізації та інтернаціоналізації економічної діяльності, де основними факторами високої конкурентоспроможності виступають науково-технічний потенціал, освіта, передові методи маркетингу та менеджменту. Нині домінує інноваційний шлях розвитку серед розвинутих країн світу. Орієнтація на новітні прогресивні світової тенденції розвитку і розміщення продуктивних сил з урахуванням національної специфіки є невідкладним завданням для держави. У зв'язку з цим необхідно у найближчій перспективі досягти якісно нових зрушень в основних структурних, функціональних і відтворювальних характеристиках продуктивних сил на основі процесів їх модернізації і оновлення.

Основою визначення спеціалізації є ступінь участі регіону в територіальному поділі праці.

Територіальний поділ праці - це одна з форм суспільного поділу праці, нерозривно пов'язана з галузевою її формою. Саме поділ праці диференціює процес виробництва, зумовлює глибину його спеціалізації, формує галузеву структуру, забезпечуючи тим самим високу ефективність індустріального розвитку. При цьому галузі розташовують свої підприємства на території, найбільш сприятливій для їхнього розвитку.

Категорія «територіальний поділ праці» виступає важливою умовою аналізу різних форм організації продуктивних сил в масштабі регіонів, окремих країн і в об'єднаннях держав світу. Цей об'єктивний процес є основою для встановлення промислових відношень в системі народного господарства, відношення між цілим і його частинами. На основі вивчення територіального поділу праці розкривається дія закономірностей розміщення продуктивних сил, спеціалізації господарства та комплексно-пропорційного розвитку регіонів.

Територіальний поділ праці - це об'єктивний процес розвитку продуктивних сил, при якому відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація окремих виробничих одиниць, обмін між ними продуктами своєї діяльності. Ця просторова форма поділу праці означає закріплення певних видів виробництва за територіями (районами, країнами). Процес територіального поділу праці проходить на основі розвитку спеціалізації господарських регіонів і взаємозв'язків між ними через обмін. Різні економічні регіони стають все більш взаємопов'язаними і взаємозалежними в процесі розвитку їх продуктивних сил, коли

усуспільнення виробництва досягає такого високого рівня розвитку, що окремі з них виступають як спеціалізовані частини економіки країни. Однак господарська спеціалізація і товарний обмін виконують в територіальному поділі праці різні і протилежні функції. Перша диференціює господарство регіонів країни на виробництві певних видів продукції і перетворює їх у взаємозалежні. Друга об'єднує (інтегрує) ці регіони як взаємопов'язані частини єдиного цілого.

Отже, територіальний поділ праці - це категорія, що виступає як основна при аналізі господарських поєднань в масштабі країни, а також в об'єднаннях країн, які мають різний характер господарської діяльності. Вона дає можливість пізнати за допомогою системного аналізу цілісні складні суспільно-територіальні системи в процесі їх розвитку і взаємозв'язку. Чим глибший рівень поділу праці між окремими районами, галузями, містами, тим вищий рівень розвитку продуктивних сил країни.

Спеціалізовані галузі - ті галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів. Найбільш розвинуті міжрегіональні зв'язки у паливній, металургійній, машинобудівній, лісозаготівельній промисловості завдяки концентрації виробництва в обмеженій кількості районів. Завдяки широкому асортименту відбувається значний обмін продукцією легкої та харчової промисловості. Завдяки міжрегіональному обміну використовуються найбільш унікальні особливості природно-господарських регіональних комплексів, відбувається взаємодоповнення економіки.

Таким чином, основою характеристики регіональної спеціалізації є високий рівень концентрації та висока питома вага даного виробництва у регіоні, а також ефективне обслуговування не лише свого, але й інших регіональних структур, активна участь у загальнодержавному поділі праці.

Для визначення спеціалізації регіонів країни застосовуються такі показники:

- частка виробництва продукції галузей спеціалізації (промисловості, сільського господарства) регіону стосовно загального по країні виробництва продукції відповідної галузі;
- коефіцієнт локалізації (зосередження) даної галузі (виробництва) на території регіону. Виробниче спеціалізованими можна вважати галузі, що мають коефіцієнт локалізації та виробництва продукції на душу населення понад одиницю та продукція яких великою мірою задовольняє потреби інших регіонів.

- коефіцієнт виробництва продукції на душу населення; цей показник обчислюється за виробництвом продукції у вартісному та натуральному вираженні й розраховується як відношення виробництва на душу населення того або іншого продукту в регіоні до аналогічного показника по країні;
- коефіцієнт товарності визначається як відношення вартості завезеної продукції до тієї, що виробляється у регіоні, а за деякими видами продукції - як відношення вивезення з району даної продукції до її виробництва у натуральних показниках.

Відомий економіко-географ Ю.Г.Саушкін розрізняв 6 видів територіального поділу праці: генеральний, внутрішньорайонний, довкола економічного центру, постадійний, фазовий та епізодичний.

Таблиця 4.1

Види типів ТПП за класифікацією Ю.Г. Саушкіна

Види ТПП	Сутність ТПП
Генеральний ТПП	Розвивається між державами і великими економічними районами. Наприклад, між країнами Середньої Азії (Казахстан, Узбекистан, Туркменістан) та Україною за експортом бавовни, газу тощо
Внутрішньорайонний	Між промисловими вузлами й містами. Як правило, в одному з них розташовується головне підприємство, в іншому - його філії, або в порядку кооперації йдуть комплектуючі вироби між виробництвами
Довкола економічного центру (міста, комбінату)	Економічний центр виступає своєрідним ядром, до якого тяжіють всі суміжні форми зосередження людської діяльності. Центр може давати довкільно кваліфіковані кадри, техніку, добрива, нафтопродукти, обладнання, а також переробляти сільськогосподарську продукцію.
Постадійний	Коли стадії виробничого процесу територіально роз'єднані (вилов риби – переробка - консервування, копчення, соління; вирощування бавовни - виготовлення пряжі, тканини, пошив одягу)
Фазовий	Щдна й та сама продукція (наприклад, фрукти) надходить до центрів з різних місць

	протягом року (постачання овочів,фруктів, свіжої городини)
Епізодичний	Зайони або країни обмінюються якимись товарами не постійно, з економічних чи політичних міркувань.

За науково-технічного поступу географічний поділ праці набуває низки специфічних рис: ускладнюється територіальна спеціалізація господарства, а також галузева, функціональна, розселенська та техногенна структури; прискорюється територіальна концентрація господарської діяльності, розвиваються нові форми територіальної організації виробництва.

4.3. Економічна ефективність ТПП

Показником економічної ефективності територіального поділу праці є різниця вартостей продукції на місці її виробництва і на місці збуту.

Отже, економічний ефект залежить від продуктивності праці в різних регіонах та від транспортних витрат на перевезення товарів. Крім цього, треба враховувати інші вигоди від територіального поділу праці, зокрема компенсацію витрат, пов'язаних з часом обігу товару (доставка і реалізація), збільшення капіталовкладень при освоєнні нових родовищ корисних копалин, фінансування капітального будівництва тощо. В результаті розвитку територіального поділу праці в ширину, відбуваються великі зміни в розміщенні продуктивних сил як в країні, так і в міжнародному масштабі.

Розвиток територіального поділу праці і рівномірне розміщення продуктивних сил несумісні, вони навіть суперечать одне одному. Кожен район як господарська система продуктивних сил є одночасно підсистемою в народному господарстві країни. Всі економічні райони функціонують на основі тісних економічних взаємозв'язків, що складаються в залежності від того, як формується система територіального поділу праці. Розміщення продуктивних сил в економічних районах - процес динамічний і неадекватний. В кожному економічному районі ніяк не можна створити всі виробництва і таким чином позбутись ввезення продукції з інших районів, у тому числі з віддалених.

Прагнення виробляти в районах буквально всі види продукції не виправдовує себе, оскільки це негативно впливає на всю систему територіального поділу праці і веде до зростання витрат виробництва. Одночасне розміщення продуктивних сил в різних за природними і економічними умовами районах (створення в кожному з них однакової або близької структури чи однакового типу економічного розвитку) звужує масштаби територіального поділу праці і практично позбавляє виробництво

широкого розвитку його важливих форм - концентрації, спеціалізації, кооперування.

Розміщення продуктивних сил в умовах зростання науково-технічного прогресу і поглиблення територіального поділу праці передбачає створення залізничних, автомобільних, трубопровідних і водних магістралей, сучасних великих морських портів і аеропортів.

В результаті посилюється інтеграція районів, що знаходяться на значній відстані, розширюються масштаби територіального поділу праці. У той же час відбувається концентрація продуктивних сил переважно навколо великих центрів виробництва, на головних магістральних шляхах сполучення, в акваторіях великих портів. Концентрація виробництва — це один з ефективних шляхів зниження собівартості товарів, що дозволяє збільшити відстань перевезень промислової і сільськогосподарської продукції. Розширення магістральних шляхів сполучення відкриває широкі можливості для розвитку продуктивних сил і територіального поділу праці.

Не менш важливим є показник загального рівня спеціалізації економічного району, за яким можна визначити конкретне місце, значущість господарського розвитку економічного району.

Частка сукупного суспільного продукту, який вивозиться за межі району, менша від частки сукупного суспільного продукту, котрий виробляється у районі. Тому рівень спеціалізації району не може становити 100 %, бо це означало б, що вироблювана у районі продукція повністю вивозиться за його межі.

Частка сукупного суспільного продукту, який споживається в районі, завжди менша за частку сукупного суспільного продукту району, тому 100-відсотковий показник неможливий. Іншими словами, 100-відсоткова комплексність є нонсенсом, оскільки тоді райони могли б забезпечувати самі себе у своїх межах, а це суперечить поняттям "економічне районування" і "територіальний поділ праці".

Отже, підвищення рівня спеціалізації веде до зниження рівня комплексного розвитку і навпаки.

Отримані за наведеними формулами показники дають лише загальне уявлення про спеціалізацію та комплексний розвиток економіки району. Більш точні й достовірні дані можна отримати, користуючись сучасними балансовими розрахунками стосовно всіх галузей матеріального виробництва та невиробничої сфери, методичними вказівками із застосування економіко-математичних методів та ЕОМ.

Питання для самоперевірки.

- 1.Економічна сутність та значення ТПП.
- 2.Охарактеризуйте основні різновиди ТПП.
- 3.Економічні передумови формування ТПП.
- 4.Сутність та інтегральна характеристика СЕПу регіону.

ЛЕКЦІЯ 5.

СУТНІСТЬ, МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

5.1. Сутність державної регіональної економічної політики

5.2. Об'єкти, суб'єкти, цілі та завдання ДРЕП

5.3. Основні принципи державної регіональної економічної політики України

5.4. Основні принципи ДРЕП країни

5.5. Механізм реалізації ДРЕП

5.6. Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики

5.1. Сутність державної регіональної економічної політики

Розбудова незалежної правової держави, що відбувається в Україні, та реформування системи управління зумовлюють зростання ролі територій у проведенні економічних трансформацій і становленні нових форм господарювання. Сьогодні значно розширюються функції і завдання регіонів щодо раціонального використання природних ресурсів, забезпечення зайнятості населення та розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Від того, наскільки оптимально поєднуються інтереси держави і окремих регіонів, залежить збалансованість розвитку народногосподарського комплексу.

В цілому регіональна економічна політика характеризується певною сукупністю цілей, завдань, механізмів, які в кінцевому підсумку визначають її стратегію і тактику. Вона ґрунтується на врахуванні широкого спектра національних, політичних, соціальних факторів, що і дає змогу ефективно впливати на регіональний розвиток. При визначенні пріоритетних напрямів регіональної економічної політики беруться до уваги демографічні, екологічні, виробничі та інші проблеми, вирішення яких сприяє загальному економічному піднесенню регіонів.

Кабінет Міністрів України розробив і вніс на розгляд Верховної Ради України проект Закону України «Про концепцію державної регіональної політики», згідно з якою ця політика являє собою систему заходів організаційного, правового та економічного характеру, що здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей. Головне їх спрямування - це забезпечення раціонального використання природних ресурсів регіонів, нормалізація життєдіяльності

населення, досягнення екологічної безпеки та вдосконалення територіальної структури економіки.

Регіональна економічна політика охоплює всю систему взаємовідносин між державою і регіонами з одного боку та регіонами - з другого. Розвиток і економічне зростання регіонів змінюватиме економічний потенціал держави. Державна регіональна економічна політика має формуватись таким чином, щоб забезпечити територіальну цілісність держави, створити рівноправні умови функціонування регіональних виробничих комплексів.

Нині в Україні склалися реальні передумови для розробки та реалізації соціально-економічної політики і на загальнодержавному, і на регіональному рівнях. Саме брак власної регіональної політики в недалекому минулому призвів до значних диспропорцій у регіональній структурі економіки держави, нагромадження економічних та соціальних проблем.

З таких проблем треба передовсім назвати недосконалість галузевої структури більшості регіональних господарських комплексів, їх низьку економічну ефективність; значні відмінності між регіонами в рівнях соціально-економічного розвитку та істотне відставання деяких регіонів від чинних нормативів розвитку соціальної та виробничої інфраструктури (особливо це стосується сільської місцевості); нераціональне використання місцевих природних і трудових ресурсів; надмірне забруднення довкілля в багатьох містах і районах; відставання в комплексному розвитку міст і сіл; незадовільну реалізацію можливостей регіонів щодо міжнародної інтеграції України, спільного підприємництва в галузі туризму та рекреації, залучення до країни іноземних інвестицій та ін.

Для розв'язання цих проблем постає необхідність створити умови для оптимальної економічної самостійності регіонів, вжити організаційні, правові та економічні заходи для забезпечення ефективного державного регулювання процесів регіонального розвитку країни та координації міжрегіональних зв'язків, тобто опрацювати засади продуманої державної регіональної політики (ДРЕП).

Розглядаючи регіональну політику держави з погляду розподілу влади між центром і регіонами, можна дати таке визначення ДРЕП.

Державна регіональна економічна політика - це сукупність організаційно-правових та економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей.

Ці заходи спрямовуються на стимулювання ефективного розвитку продуктивних сил регіонів, раціонального використання ресурсів, створення

нормальних умов життєдіяльності населення, забезпечення екологічної безпеки та вдосконалення територіальної організації суспільства.

Як складова частина загальної соціально-економічної політики України ДРЕП включає структурну перебудову продуктивних сил регіону, поліпшення територіальних пропорцій у країні, способи здійснення роздержавлення і приватизації майна, напрямки земельної реформи, розвитку підприємництва тощо.

Регіональна політика держави передбачає поступове вирівнювання існуючих відмінностей між економічними й соціальними рівнями розвитку окремих регіонів, зважаючи на їхні історичні, демографічні, природно-ресурсні та економічні особливості, і спрямовується на підтримку внутрішньорегіональної та міжрегіональної збалансованості соціально-економічного розвитку та суттєве поліпшення екологічного стану регіонів.

Важливо розрізняти державну регіональну політику як стратегію і тактику держави щодо регіональних процесів і «внутрішню» політику самих регіонів. Політика регіонів не завжди відповідає політиці держави. Регіони можуть мати свої пріоритетні напрямки розвитку, які іноді не збігаються з державними. ДРЕП і політика регіонів не повинні бути суперечливими: в ідеалі вони повинні становити одне ціле, доповнюючи та збагачуючи одна одну.

Внутрішня політика регіонів спрямовується на використання внутрішніх ресурсів регіону для вдосконалення структури матеріального виробництва, розвитку соціальної інфраструктури, екологічної безпеки та ін.

Тактика держави розглядається як дії держави щодо вирівнювання умов діяльності та соціально-економічного стану різних регіонів, створення умов для їх ефективного функціонування.

Україна є однією з великих країн Європи (за територією і населенням), має велике різноманіття природно - кліматичних, ресурсних, демографічних, етнічних, структурних та інших особливостей регіонів. Все це вимагає сильної та дієвої державної регіональної політики, яка повинна бути важливою складовою загальнодержавної політики країни. Певні позитивні зрушення, на жаль, не завжди підкріплювалися системністю процесів регіоналізації та удосконаленням «центр-регіони», міжрегіональними відносинами та міжбюджетними відносинами. Економічні, а особливо політичні новації останніх років потребують нової концепції та моделі регіональної політики.

Аналіз процесів регіонального розвитку України констатує певні негативні тенденції, зокрема: поглиблення міжрегіональних суперечностей,

зростання диспропорцій та загострення економічних і соціальних проблем регіонів. Головною причиною цих тенденцій є те, що в Україні не створено цілісної дієвої системи реалізації державної регіональної політики, не сформовано ефективного механізму взаємовідносин центру з регіонами та регіонів між собою. Несистемним залишається правове поле у сфері регулювання регіонального розвитку.

5.2.Об'єкти, суб'єкти, цілі та завдання ДРЕП

Суб'єктно-об'єктні відносини - основа будь-якої політики. Суб'єкти та їх діяльність характеризують активну сторону політики. Між усіма суб'єктами виникають певні відносини - ієрархічності, автономії, залежності. Кожний суб'єкт виступає носієм певних потреб, інтересів. Об'єкти політики - те, на що спрямовується управлінська діяльність суб'єктів; отже, це - пасивна сторона політики.

Основними об'єктами економічної політики є суспільні відносини, форми суспільного життя, інтереси різних верств населення і суперечності, що виникають між ними. Суб'єктно-об'єктні відносини мають динамічний характер; реальною є ситуація, коли об'єкт виступає суб'єктом і навпаки. В умовах зростання ролі регіонів у розбудові держави і зміцненні її економічного потенціалу територіальні громади, організації, колективи перетворюються з об'єктів регіональної політики в активних суб'єктів, які разом з державними органами істотно впливають на процес формування і реалізації регіональної політики.

Серед науковців немає однозначності думок з приводу однозначного визначення суб'єкта і об'єкта державної регіональної економічної політики. Домінує погляд, згідно з яким провідним суб'єктом цієї політики визнається держава, а об'єктами - соціально-економічні процеси, що протікають на певній території, соціальні верстви населення, територіальні чи галузеві пропорції господарства.

Відповідно до проекту Закону України «Про Концепцію державної регіональної економічної політики» **суб'єктами ДРЕП** визнано центральні та місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які в межах своєї компетенції вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів. Зазначеним документом до **об'єктів ДРЕП** віднесено територіальні утворення, у межах яких здійснюється державне управління і місцеве самоврядування. Склад цих об'єктів визначається адміністративно-територіальним устроєм та економічним районуванням України.

У широкому розумінні об'єктами державної регіональної економічної політики в ринкових умовах виступають самі регіони, які відрізняються між собою за темпами економічного розвитку, умовами для зайнятості населення та рівнем його життя; у вузькому значенні - їх адміністративно-територіальні утворення. Спеціальним об'єктом регіональної політики можуть бути депресивні чи монопрофільні території, зони стихійного лиха, природних, антропо- і техногенних катастроф.

У центрі уваги державної регіональної економічної політики завжди перебувають проблемні регіони, тобто ті території, які характеризуються найвищим загостренням соціально-економічних проблем, пов'язаних з нераціональним розміщенням продуктивних сил. До цієї категорії можуть потрапити території з досить високим економічним потенціалом, які внаслідок неконкурентоспроможності основних галузей спеціалізації опинилися у стані глибокої кризи, про що свідчить високий рівень безробіття, низька інвестиційна активність суб'єктів господарювання. Проблемні регіони існують в усіх країнах світу незалежно від рівня їх соціально-економічного розвитку. Однак різними є причини, що породжують їх виникнення, та форми прояву кризових явищ.

Предметом ДРЕП є як розподіл влади між центром і регіонами, так і практична діяльність держави в регіонах.

З метою формування і реалізації ефективної регіональної політики здійснюють типологію регіонів як об'єктів цієї політики. В основу типології можуть бути покладені різні ознаки: природно-географічні, геополітичні, демографічні, соціально-економічні.

За рівнем соціально-економічного розвитку вирізняють високо- і слаборозвинуті регіони, а також ті, що мають середній рівень розвитку. В кожній з цих груп виділяють території за спільними рисами стосовно спеціалізації, рівня диверсифікації, структурних зрушень у господарському комплексі. Важливе значення має і поточний стан економіки регіонів, зокрема профільних галузей спеціалізації, а також фінансової, соціальної сфери. Традиційно слаборозвинутими вважаються території з низьким рівнем розвитку економіки і добробуту населення, відставанням від інших регіонів за нагромадженим виробничим і соціальним потенціалом.

До основних індикаторів, за якими визначають тип регіону, зараховують: ВВП на душу населення, показники демографічного розвитку та якості життя, техногенного навантаження, фінансового стану, інвестиційної активності, бюджетної забезпеченості.

Залежно від структури економіки регіону вирізняють індустріальні, індустріально-аграрні, аграрні території. У межах індустріальних регіонів розрізняють території з переважанням добувних чи обробних галузей промисловості, виробництв ВПК. З погляду перебігу процесів реформування регіональної економіки вирізняють території, що адаптувалися до нових умов господарювання, і такі, що не адаптувалися.

Для успішної реалізації державної регіональної економічної політики необхідно враховувати міжрегіональні і міждержавні економічні зв'язки. Виділяють експортно та імпортоорієнтовані території. Під експортно орієнтованими регіонами розуміють території, продукція яких не тільки забезпечує у повному обсязі власні потреби цих територій, а й вивозиться за межі країни. Імпорто орієнтовані регіони ввозять значні обсяги продукції з інших територій чи виготовляють продукцію на базі довізної сировини. Часто виділяють стратегічно важливі для держави території, зокрема, в плані залучення іноземного капіталу, робочої сили чи ті, які мають унікальні природні ресурси.

Важливе значення мають природно-географічні та геополітичні характеристики територій, зокрема, прикордонні, віддалені від основної території держави, приморські території. Оскільки змінити ці ознаки практично неможливо, вони лише враховуються в нормативно-правових актах, що визначають особливості функціонування їх господарства.

Здійснюється класифікація регіонів і за такою ознакою, як рівень економічної чи соціальної безпеки. Внутрішньою загрозою соціальній безпеці регіонів є інтенсивне посилення майнового розшарування населення, зростання бідності та чисельності безробітних. Реальну загрозу економічній безпеці регіонів формують низька конкурентоспроможність продукції, високий рівень спрацювання основних виробничих фондів, незадовільна природоохоронна діяльність, зношеність комунікаційних систем тощо.

Типологія регіонів дає змогу чітко визначити прийнятні методи і форми регулятивного впливу на регіональний розвиток, а також диференціювати їх залежно від реальної соціально-економічної ситуації в регіоні.

Держава відіграє провідну роль у формуванні і реалізації регіональної економічної політики, оскільки є носієм загальнонаціональних інтересів. Вона визначає концептуальні основи та інституційні засади регіональної політики; здійснює її правове, наукове, організаційне забезпечення. Визначальною є роль держави в розробленні стратегічних напрямів цієї

політики, визначенні її пріоритетів та ресурсів, необхідних для успішного здійсненням.

У проекті Закону України «Про концепцію державної регіональної економічної політики» зазначається, що на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку **головною метою державної регіональної економічної політики** є збільшення національного багатства країни на основі ефективного використання природно-ресурсного, трудового і науково-технічного потенціалу регіонів, раціоналізації систем розселення та досягнення внутрішньорегіональної збалансованості.

На основі чіткого визначення мети державної регіональної економічної політики обґрунтовуються її основні завдання.

Серед пріоритетних завдань на тривалу перспективу державними органами управління визначено структурну перебудову економіки регіонів України, насамперед промислових регіонів і центрів з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складною екологічною обстановкою (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська області, міста Київ, Харків, Одеса, Кривий Ріг, Маріуполь та Макіївка). При здійсненні структурних трансформаційних процесів передбачається поліпшити екологічну ситуацію у промислових центрах Донбасу, Придніпров'я, Прикарпаття та на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Важливе місце серед завдань регіональної економічної політики посідають соціальні питання, вирішення яких можливе лише на основі радикальних змін у сучасній політиці зайнятості та ринку праці. У перспективі передбачається активізувати діяльність щодо створення нових робочих місць у споживчій сфері, організаціях ринкової інфраструктури, малому та середньому підприємстві виробничої сфери. Це дозволить забезпечити працевлаштування осіб, які вивільняються з промислових підприємств, та підвищити рівень зайнятості населення у сфері обслуговування.

Необхідною передумовою соціального прогресу країни та одним з важливих завдань регіональної економічної політики є поліпшення демографічної ситуації у регіонах України на основі подолання процесів депопуляції й покращання соціально-побутових умов життя населення, здійснення заходів щодо підтримки сімей з дітьми та найменш соціально захищених верств населення, зростання рівня споживання населенням товарів та послуг.

У виробничій сфері пріоритетними завданнями визначено розвиток експортних та імпортозамінних виробництв у регіонах, де для цього є сприятливі умови (вигідне транспортно-географічне положення, необхідний економічний та науковий потенціал). Це дозволить суттєво вплинути на експортний потенціал територій, вдосконалити структуру експорту держави, розширити зовнішньоекономічні зв'язки.

Особлива увага приділятиметься розвитку сільськогосподарського виробництва на основі удосконалення його спеціалізації та підвищення рівня інтенсифікації з метою нарощування експортного потенціалу, комплексної інтеграції переробних галузей з виробництвом сільськогосподарської продукції та сировини.

Завданнями регіональної економічної політики передбачається повніше використання рекреаційних ресурсів Криму, районів узбережжя Чорного та Азовського морів, Карпат, а також сприятливих за кліматичними та природними факторами районів Волинської, Вінницької, Полтавської, Черкаської та інших областей з метою формування в майбутньому високорозвинутих рекреаційно-туристичних та оздоровчо-лікувальних комплексів державного і міжнародного значення.

5.3. Основні принципи державної регіональної економічної політики України

Сучасна державна регіональна економічна політика України, як це визначено нормативними документами, ґрунтується на таких основних принципах:

1.*Пріоритет загальнонаціональних інтересів.* Це означає, що дії всіх суб'єктів регіональної політики потрібно спрямувати на зміцнення державності України, збереження її територіальної цілісності, вони не повинні загрожувати національній безпеці держави.

2.*Пріоритет інтересів регіону в цілому,* його населення відносно галузевих, відомчих, корпоративних, а також інтересів окремих суб'єктів господарювання.

3.*Законодавче забезпечення прав і повноважень суб'єктів регіональної політики.* Політика стосовно регіонів і політика самих регіонів має регламентуватися нормативно-правовою базою, дотримання вимог якої є обов'язковою умовою регулювання взаємовідносин між усіма учасниками процесу.

4.*Поєднання інтересів.* Поточні і стратегічні завдання регіональної політики мають враховувати державні, регіональні та місцеві інтереси, а її практичне здійснення - згладжувати можливі суперечності між ними.

5. *Всебічне врахування економічних, природних, історичних, технологічних, етнічних, екологічних, соціально-демографічних та інших умов і факторів регіонів з наданням переваги факторам соціальним та екологічним.* Це означає потребу диференційованого підходу до регулювання регіональних процесів з врахуванням їхньої специфіки.

6. *Пріоритет інноваційного, ресурсоекономного підходу, що полягає, передусім, у структурних трансформаціях господарських комплексів регіонів на користь інноваційних технологій, товарів народного споживання та послуг у разі раціонального обмеження енерго-, водо-, матеріало- та капіталоемних галузей і виробництв.*

7. *Необхідність поступового зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечення порівнянних соціальних стандартів у всіх регіонах та населених пунктах.*

8. *Принцип об'єктивності.* Поточні завдання регіональної політики мають розкривати пріоритетні напрями загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку і відповідати реальним можливостям ресурсного забезпечення заходів щодо їхнього вирішення.

9. *Принцип збалансованості критеріїв соціальної справедливості та загальнодержавної ефективності,* особливо під час вибору методів і форм державної підтримки окремих територій.

10. *Принцип партнерства* передбачає необхідність налагодження тісного співробітництва між органами державної влади всіх рівнів та органами місцевого самоврядування, забезпечення політичної стабільності й суспільної злагоди у процесі регіональної політики.

11. *Програмування.* Політика регіонального розвитку здійснюється на основі взаємозв'язаних довгострокових стратегій, планів та програм розвитку як на державному, так і на адміністративно-територіальному рівні. Також передбачається щорічне планування необхідних витрат державного бюджету, що сприяє забезпеченню прозорості, стабільності та синхронізації у політиці розвитку регіонів.

12. *Концентрації та адиціоналізму.* Вони є взаємодоповнюючими і забезпечують розвиток місцевих ініціатив, пошук додаткових джерел фінансування програм регіонального розвитку. У зв'язку з обмеженістю державних фінансових ресурсів під час виконання завдань, визначених цією Стратегією, ресурси концентруються на певних територіях, встановлюється ієрархічність пріоритетів відповідно до сформульованих цілей, визначаються вимоги до економічної ефективності їх використання.

13.*Синхронізації дій («синергії»)*. Передбачається синхронне проведення ряду реформ, що впливають на соціально-економічний розвиток регіонів, узгодження пріоритетів та дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо регіонального та місцевого розвитку.

14.*Поляризованого розвитку*. Передбачається формування «опорних регіонів» (полюсів, локомотивів зростання), в яких концентруються фінансові, адміністративно-управлінські, людські та інші ресурси, з подальшим посиленням інноваційної активності в інших регіонах. Цей принцип застосовували держави, що перебували на початкових стадіях соціально-економічного піднесення, коли інноваційна хвиля тільки починала формуватися та набувала масштабності за рахунок її концентрації в окремих «полюсах зростання».

15.*Додатковості*. Фінансова підтримка регіонального розвитку здійснюватиметься за рахунок державного та місцевих бюджетів. За цим принципом фінансування з державного бюджету здійснюватиметься без зменшення фінансування з місцевих бюджетів.

16.*Субсидіарності* - розподілу владних повноважень, за якими місце надання адміністративної (управлінської) послуги максимально наближене до її безпосереднього споживача з урахуванням повноти надання належної якості послуги шляхом концентрації матеріальних і фінансових ресурсів на відповідному територіальному рівні управління.

17.*Збалансованого розвитку*. Зумовлює диференційованість надання державної підтримки регіонам з урахуванням їх потенціалу умов, критеріїв та строків, визначених законодавством.

18.*Партнерства*. Тісна співпраця між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, суб'єктами господарювання в процесі реалізації Стратегії, проведення моніторингу та оцінки виконання визначених завдань.

19.*Єдності*. Забезпечення суспільної єдності, яка полягає у зменшенні відмінностей між окремими регіонами у використанні людських ресурсів та рівні життя населення; економічної єдності, яка полягає у зменшенні відмінностей в економічному розвитку між регіонами; просторової єдності, яка полягає у створенні інфраструктурних умов для розвитку периферійних регіонів. Досягнення єдності в усіх трьох вимірах має бути однією із цілей регіонального розвитку та регіональної політики.

Підвищення дієвості регіональної економічної політики, зростання загальної керованості економічними процесами можливе лише на основі

визначення і розмежування повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

5.4. Основні принципи ДРЕП країни

Державна регіональна економічна політика України формується і реалізується таким чином, щоб забезпечити територіальну цілісність держави, створити рівні умови функціонування регіональних господарських комплексів з метою активізації ролі територій у проведенні економічних реформ та вирішенні соціальних проблем.

Вона, як визначено нормативними документами, ґрунтується на таких основних принципах:

1. Конституційності та законності, тобто реалізація політики відбувається відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України на засадах чіткого розподілу завдань, повноважень та відповідальності між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

2. Забезпечення унітарності України та цілісності її території, включаючи єдність економічного простору на всій території держави, її грошово-кредитної, податкової, митної, бюджетної систем.

3. Наближення послуг, що надаються органами державної влади та органам місцевого самоврядування, до безпосередніх споживачів.

4. Диференційованості надання державної підтримки регіонам відповідно до умов, критеріїв та строків, визначених законодавством.

5. Стимулювання співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у розробленні та реалізації заходів щодо регіонального розвитку.

Під час здійснення конкретних заходів державної регіональної економічної політики, спрямованих на підвищення ролі регіонів у проведенні економічної реформи в країні, *передбачається:*

1) сформувати нову територіальну структуру державного сектору економіки;

2) реформувати систему управління державним сектором економіки;

3) зміцнити економічні основи місцевого самоврядування та розширити його важливі соціально-економічні функції щодо;

4) здійснити поетапний перехід на обґрунтовану систему бюджетного регулювання та розширити права місцевих органів виконавчої влади у бюджетній політиці України.

5.5. Механізм реалізації ДРЕП

Механізм реалізації державної регіональної економічної політики – це система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію ПС, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, вдосконалюється структура їхнього господарського комплексу.

Основними складовими механізму ДРЕП є:

- 2 відповідна законодавчо-нормативна база,
- 3 бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку,
- 4 прогнозування і програмування, розвиток різних форм територіальної організації продуктивних сил (створення спеціальних економічних зон,
- 5 міжрегіональне та прикордонне співробітництво тощо).

Першоосною механізму економічної політики є законодавча база, що визначає взаємовідносини держави і регіонів та відповідні організаційні структури управління соціально-економічними процесами. На сучасному етапі держава через законодавчу базу проводить політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій.

Механізм державної регіональної політики повинен поєднувати у собі методи прямого і опосередкованого впливу на соціально-економічні процеси. За своїм характером ці методи можуть бути *заохочувальні та обмежувальні, активні та пасивні*. Їх комплексне поєднання дає змогу забезпечити високу результативність у досягненні намічених цілей.

В регіональній економічній політиці широко використовуються такі методи прямого економічного регулювання, як

- 1) цільове фінансування;
- 2) пряма фінансова допомога;
- 3) надання субсидій.

Для опосередкованого економічного регулювання регіонального розвитку використовують *важелі податкової, кредитно-грошової, амортизаційної та зовнішньоекономічної політики*.

Державні органи управління можуть впливати на регіональний розвиток через такі заходи:

- 1) надання податкових пільг для розвитку наукомістких виробництв;
- 2) створення акціонерних товариств для завершення раніше розпочатого будівництва;
- 3) надання регіонам інвестиційних премій за спорудження об'єктів, що дозволяють покращити структуру економіки регіону, працевлаштування вивільнених працівників, поліпшити екологічну ситуацію, тощо.

Одним з важливих елементів регіональної політики є розробка довгострокових, середньострокових прогнозів соціально-економічного розвитку АР Крим, областей України, м. Києва і м. Севастополя та державних регіональних програм, за допомогою яких досягається планомірність у розвитку продуктивних сил, узгоджуються інтереси галузей і територій.

Основними напрямками вдосконалення механізму ДРЕП є:

1. розроблення нової стратегії ДРЕП, яка б дала змогу прискорити економічні перетворення в державі, забезпечити успішне входження суб'єктів господарювання в ринкову систему;

2. визначення нових перспективних напрямів ДРЕП, враховуючи процеси глобалізації та регіоналізації;

3. формування ефективного регіонального господарського механізму з широким використанням програмно-цільових методів управління.

5.6. Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики.

Залежно від організаційно-правових особливостей регіональну економічну політику поділяють на експліцитну та імпліцитну.

Експліцитна політика втілюється у життя переважно через офіційні документи, конкретні напрями і заходи, і тому має чітко виражений регіональний характер.

Імпліцитна політика являє собою соціально-економічні наслідки рішень, що приймаються на національному рівні, і тому має неявний характер.

Держава регулює регіональний соціально-економічний розвиток на основі нормативно-правових та економічних важелів. Нормативно-правові важелі створюють відповідне законодавче поле, в межах якого функціонують економічно самостійні суб'єкти господарської діяльності.

Економічні важелі (фінанси, податки, ціни, кредит) формують основу для розвитку конкуренції та підприємництва. У цілому нормативно-правові та економічні методи регулювання спрямовуються на те, щоб забезпечити найбільш сприятливі умови для ефективної роботи низових суб'єктів регіонального господарювання.

Основними економічними регуляторами з боку держави є:

- грошово-фінансові (норма обов'язкових резервів; ставка міжбанківського кредиту; операції національного банку з державними облігаціями на ринку цінних паперів)

- податкові (види і ставки податків; об'єкти оподаткування; пільги)

- цінкові
- норми амортизаційних відрахувань, прискорена амортизація
- квоти і ліцензії
- зовнішньоторгівельні регулятори
- митні;
- дотації і субсидії;
- стимулювання поставок продукції і надання послуг для державних потреб.

Держава активно застосовує адміністративні методи регулювання у сферах, які відображають національні інтереси: використання національного багатства, у тому числі природних ресурсів; геополітичні та екологічні проблеми; соціальний захист населення. До основних адміністративних регуляторів з боку держави належать: прямий контроль за монопольними ринками; розроблення стандартів і контроль за їх виконанням; визначення соціальних стандартів якості життя; захист національних інтересів.

Світовий досвід показує, що єдиної моделі побудови організаційно-правової основи регіональної економічної політики не існує. Найкращим є варіант, за яким держава створює правові основи для використання внутрішнього потенціалу територій. Водночас держава повинна надавати допомогу тим регіонам, які є “локомотивами розвитку”. Забезпечуючи формування конкурентоспроможних регіонів, держава тим самим зміцнює свій економічний потенціал.

Питання для самоперевірки.

1. Сутність та характеристика ДРЕПу.
2. Об'єкти, суб'єкти ДРЕПу.
3. Головна мета регіональної економіки.
4. Законодавчі основи регулювання ДРЕПу.
5. Завдання ДРЕПу в різних галузях економіки.
6. Основні завдання та принципи державної регіональної економічної політики.
7. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики та його складові елементи.
8. Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики.
9. Основні економічні регулятори РЕП.

ЛЕКЦІЯ 6.

ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ

6.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс

6.2. Структура економіки, її сутність та поняття

6.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки

6.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс

Україна - високорозвинута індустріально-аграрна держава. Її економіку як складну систему виробництва матеріальних благ можна уявити як **єдиний народногосподарський комплекс (ЄНГК)**, який являє собою сукупність технологічно і економічно взаємопов'язаних виробництв і підприємств, що розвиваються пропорційно і функціонують у системі регіональної, державної і світової економіки.

Народногосподарський комплекс (НГК) - це сукупність декількох галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію (паливно-енергетичний) або послідовно переробляють певну вихідну сировину, включаючи її добування чи виготовлення (лісовиробничий, агропромисловий), або розв'язують важливу загальнодержавну економічну, соціальну чи іншу проблему (військово-промисловий, продовольчий комплекси).

Народногосподарський комплекс України виник на основі соціального та економічного розвитку, міжнародного поділу праці та внутрішньодержавних інтеграційних процесів. До основних інтеграційних процесів необхідно зарахувати територіальне кооперування, технологічне та інфраструктурне забезпечення. В основі ЄНГК лежить єдиний економічний простір країни.

Економічний простір - це економічно насичена територія, яка поєднує в собі різноманітні об'єкти і зв'язки між ними: населенні пункти, промислові підприємства, господарсько-опановані і рекреаційні площі, транспортні, інженерні та комунальні мережі тощо. Кожен регіон має свій внутрішній простір і зв'язки із зовнішнім простором.

Територія економічного простору є одним із головних вимірів регіональної економічної політики, яка вимагає економічного обґрунтування доцільності її використання в тому чи іншому напрямку.

У колишньому СРСР на всій його території функціонував єдиний народногосподарський комплекс, який базувався на загальнодержавній власності і планово-розподільній системі управління. Нині у перехідному періоді істотну роль у функціонуванні економічного простору відіграють

ринкові відносини, а держава виступає як безпосередній учасник ринку (як власник), його внутрішній регулятор і координатор. Ознаками і необхідними умовами єдиного економічного простору є загальне економічне законодавство, єдність грошово-кредитної системи, єдність митної території і функціонування загальних інфраструктурних систем (енергетики, транспорту, зв'язку тощо). Єдиний економічний простір охоплює як всю територію країни, так і її економічну морську акваторію (територіальні води, виняткову економічну зону із національними правами на судноплавство, видобування корисних копалин з морського дна) і територію із національними правами на діяльність повітряного транспорту, екологічний захист і екологічні квоти повітряного басейну.

Єдність економічного простору країни гарантується Конституцією України, де зафіксовані головні вимоги, до яких належать:

- гарантована єдність економічного простору, вільне переміщення товарів і фінансових коштів, захист конкуренції, свобода економічної діяльності, не забороненої законом.
- недопущення встановлення внутрішніх митних меж, мита, зборів і будь-яких інших перепон для вільного руху товарів, послуг і фінансових коштів;
- заборона введення і емісії інших грошей в Україні крім гривні.

Народногосподарський комплекс України складається із різноманітних галузей і територіальних підсистем. Головними компонентами ЄНГК вважаються дві сфери: матеріальне виробництво і виробничі послуги.

Матеріальне виробництво формується з окремих ланок: промисловість (добувна і обробна), сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок тощо. В цих галузях результат затраченої праці втілений в певні матеріальні блага, тобто виготовлення необхідної продукції для споживання. Вони також забезпечують транспортування, зберігання, розподіл та реалізацію готової продукції, без чого завершені виробничо-технологічні цикли існувати не можуть. Підприємства безпосередньо виробничої сфери виробляють матеріальну продукцію та енергію (промисловість, будівництво, сільське господарство, лісовиробничий комплекс, рибна промисловість). Опосередковано виробничі сфери забезпечують нормальне функціонування виробництва (транспорт, зв'язок, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне забезпечення, збут, заготівля).

Виробництво послуг включає: освіту, охорону здоров'я, науку,

культуру, мистецтво, систему фінансів, кредитування, страхування, спорт, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування, апарат органів державного та громадського управління, туризм тощо. У галузях сфери послуг корисна діяльність виражається не у виробництві матеріальних благ, а у виробництві послуг населенню чи суспільству в цілому. Послуги, що зорієнтовані на індивідуальні запити людини, включено до підсфери обслуговування населення, а ті галузі, що обслуговують суспільство в цілому, утворюють підсферу обслуговування суспільства.

Єдиний народногосподарський комплекс складається із просторових соціально-економічних підсистем, об'єднаних структурами управління з метою здійснення відтворення життя суспільства. Територіальна організація ЄНГК включає такі категорії, як адміністративно-територіальна організація держави, регіональне управління господарством, формування територіальних організаційно-господарських утворень, соціально-економічне районування.

Процес удосконалення ЄНГК постійно видозмінюється: залежно від розвитку держави, структурних змін в системі виробництва і управління, взаємовідносин як на внутрішньому ринку господарської діяльності, так і зовнішньому.

Для посилення впливу і входження до світового ринку наша країна повинна мобілізувати та структурувати свої інтелектуальні та інноваційні активи, підтримати розпочатий процес капіталізації, глобалізації і гуманітаризації новітніх галузей економіки. Україні необхідно розширити мережу міжнародних фондових ринків програмного забезпечення, капіталізувати основні українські виробничі і торгівельні бренди відповідно до ринкових стандартів геоekonomіки, надати властивостей мережності, інформаційності та відкритості українському споживчому ринку.

Базовим визначальним елементом нової національної стратегії включення до світової глобальної гуманітарної економіки мають стати інновації, інвестиції та інформаційні технології.

В сучасних умовах господарювання головним напрямом для України має стати стратегія включення країни до глобальної геоekonomіки, яка має забезпечити домінування інноваційної складової державної економічної політики над застарілими мобілізаційними індус-трійними елементами.

6.2. Структура економіки, її сутність та поняття

В цілому *економіка* - це процес суспільного відтворення, що історично склався у межах окремої країни. Вона являє собою сукупність взаємопов'язаних ланок та упорядкованих зв'язків, які забезпечують її стійкість, цілісність і динамізм.

Структуру економіки розглядають у вузькому і широкому понятті. У вузькому понятті - це комплекс галузей з виробництва товарів і послуг з відповідними технологічними і міжгалузевими зв'язками. В широкому понятті вона охоплює не тільки пропозиції виробництва, а й форми його організації та управління, механізм державного ринкового регулювання.

Структура економіки - це співвідношення між сферами виробництва, яке виражає господарські пропорції, стан суспільного поділу праці. В ній виражена сукупність стійких зв'язків між елементами системи, що забезпечують її цілісність і тотожність самій собі, тобто збереження основних властивостей при різких внутрішніх і зовнішніх змінах. Структура суспільного виробництва вимірюється як натуральними, так і вартісними показниками (валовий внутрішній продукт, чисельність працюючих, вартість основних фондів, асортимент продукції).

Структура виробництва характеризується такими пропорціями:

- **відтворювальними** - між: виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання, у використанні валового внутрішнього продукту на заміщення спожитих засобів виробництвами, особистим споживанням і нагромадженням;
- **галузевими** - співвідношення між різними галузями економіки в регіонах і країні;
- **територіальними** - у розміщенні галузей виробництва в окремих регіональних економічних районах;
- **зовнішньоекономічними** - експорт і імпорт продукції різних галузей і регіонів у зарубіжні країни.

Категорія «*структура економіки*» є динамічною, постійно розвивається, удосконалюється. Новий етап науково-технічної революції, що припадає на другу половину ХХ ст., зумовив глибоку структурну кризу в більшості країн світу і в першу чергу в розвинутих. Ця криза пов'язана з переходом економіки до нової фази соціально-економічного розвитку. Сутність нинішньої структурної кризи полягає у переході економіки від періоду індустріалізації до епохи постіндустріалізації. Парадигма у змінах структурної перебудови на постіндустріальній основі передбачає перетворення елементів сфери послуг на компонент продукту матеріальної

сфери (інформація, програмне забезпечення), галузевої структури економіки у міжгалузеві комплекси (агропромисловий, інвестиційний, територіальний виробничий комплекс тощо) з характерною функціональною роллю перенесення центра ваги структурних змін на якісний рівень (індустріалізація сільського господарства, сфери послуг, інформаційні технології).

Економіка України наприкінці ХХ ст. характеризується структурною кризою, яка поєднує в собі тривалу стагнацію в традиційно важливих галузях і секторах виробництва, тоді як нові галузі можуть розвиватися прискореними темпами. Співвідношення зайнятих у виробничій сфері до невиробничої становить до 65 %. Це говорить про великі резерви щодо можливого використання трудових ресурсів створюючи нові сфери виробництва. Бурхливий розвиток продуктивних сил в епоху науково-технічної революції і високий ступінь монополізації економіки висунули необхідність активного втручання держави в процеси структуроутворення. На державних і міждержавних рівнях розробляються цільові програми підтримки розвитку й модернізації традиційних галузей та регіонів спеціалізації із застосуванням кредитних, податкових підойм регулювання.

Для подолання структурних криз концентрація ресурсів вважається найперспективнішою на тих підприємствах, що уражені кризою галузей, за рахунок економії на витратах підвищення рентабельності виробництва, його реструктуризації і технологічного оновлення.

Проте результати зростання економіки підтверджують, що у структурній кризі стадія спаду поступово змінюється піднесенням. Базою для такого переходу має бути стратегія державного структурного регулювання. Досвід розвинутих країн стверджує, що метою структурної трансформації повинен бути безперервний розвиток продуктивних сил суспільства і, особливо, людський розвиток на базі зростання, а також економічного обґрунтування і соціального справедливого розподілу прибутку.

6.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки

Галузева регіональна структура господарства безпосередньо відображає процес суспільного поділу праці, вказуючи на функціональні відмінності між окремими галузями.

Галузь представлена однорідними підприємствами, тобто подібними між собою за призначенням продукції, яка виробляється, спільності використовуваної сировини та за характером технології. На її основі проводиться аналіз міжгалузевих пропорцій і зв'язків, порівнюються показники економічної ефективності виробництва. Пропорції і виробничі

зв'язки між галузями утворюють галузеву структуру економіки, яка свідчить про ступінь розвитку суспільного поділу праці і, разом з тим, його кооперацію.

За даними статистики у промисловості виокремлюються 280 галузей і понад 500 окремих виробництв. Їх класифікація полягає у групуванні підприємств за галузями з метою:

- забезпечення наукового аналізу міжгалузевих зв'язків і пропорцій;
- зіставлення показників під час аналізу економічної ефективності виробництва, господарства і зростання продуктивності праці.

Спеціалізовані галузі поділяються за основними ознаками однорідності, коли галузі випускають ідентичну продукцію (наприклад, галузі паливно-енергетичної промисловості), спільності у використанні сировини (галузі машинобудування, лісової та харчової промисловості), за характером технології (галузі хімічної промисловості).

За економічним змістом і за формою, а також за організацією виробництва, галузі економіки можуть бути різними. Коли ми візьмемо окрему галузь промисловості, то навіть в ній виявляються непорівнювані фактори: наприклад харчова і паливна промисловість виділяються за цільовим призначенням продукції, а інші - за вихідною сировиною чи матеріалами (машинобудування, металообробка; лісова деревообробка й целюлозно-паперова промисловість); треті - за єдиною технологією (на підприємствах хімічної індустрії вихідна сировина обов'язково змінює свій хімічний склад).

У зв'язку з дуже великою кількістю галузей і окремих видів виробництв. Їх прийнято поділяти на укрупнені (комплексні галузі). За кваліфікацією Держкомстату України, до промисловості належать 17 укрупнених (комплексних) галузей, які складаються з простих галузей. Так, наприклад, машинобудування і металообробка включає близько 60 галузей, хімічна і нафтохімічна - 15, будівельних матеріалів - 15 тощо. В більшості, галузі поділяють на підгалузі. Так, у машинобудуванні і металообробці розрізняють понад 100 підгалузей виробництва. У вугільній промисловості розрізняють кам'яновугільну і буровугільну. Найдрібнішою одиницею галузевої структури господарства виступає вид виробництва.

В Україні на загальнодержавному рівні введена «Класифікація видів економічної діяльності» ДК 009-96 (КВЕД) відповідно до класифікації видів економічної діяльності, прийнятої статистичною комісією Європейського Союзу (NACE).

За цією класифікацією **економічна діяльність** - це процес поєднання

дій, які дають змогу одержати відповідний набір продукції чи послуг. Вид економічної діяльності встановлюється таким чином, щоб об'єднати ресурси (устаткування та обладнання, наявність технології, робочу силу, сировину та матеріали) для створення виробництва певної продукції та надання послуг. Види економічної діяльності за своїм складом дуже неоднорідні. Серед них є прості види, які представлені одним видом виробництва (рибне господарство) і, в той же час, є дуже складні види, що об'єднують десятки й сотні виробництв (автомобільна промисловість).

Класифікація видів економічної діяльності поділяє галузі і виробництва на секції та підсекції, які позначаються спеціальними літерами, а також розділи, групи, класи та підкласи, які виділяють цифровими кодами. Кожний вид економічної діяльності має міжнародний код секції) позначений латинськими літерами.

Структура економіки України характеризується рядом особливостей: низька частка галузей сфери послуг (45 %); висока частка промисловості і, особливо, сільського господарства у внутрішньому валовому продукті - відповідно 38 % і 11,2 %, тоді як у країнах Європи: промисловість - 23-28 %, сільське господарство - 1-3 %.

Промисловість України історично орієнтована на розвиток чорної металургії (на базі родовищ кам'яного вугілля і залізної руди в Донбасі і Придніпров'ї), яка і сьогодні має дуже велику питому вагу. Сьогодні вона формує значну частину експорту, одночасно є великим споживачем дорогих паливно-енергетичних ресурсів та основним джерелом забруднення навколишнього середовища.

Значні структурні зміни відбулися у промисловості України за галузями. Порівняно з 1990 р. значно зросла питома вага електроенергетики, чорної металургії, паливної промисловості. За вказаний період знизилась частка машинобудування і металообробки, легкої промисловості, борошномельно-круп'яної комбікормової промисловості. У решті галузей промисловості незначні відхилення.

Галузева структура виробництва країни має свої певні регіональні особливості. В кінці минулого століття у ряді регіонів (Одеській, Львівській, Херсонській областях, А. Р. Крим, Києві, Севастополі) на послуги припадає більше половини виробництва валової доданої вартості, що свідчить про те, що постіндустріальний розвиток в Україні значно посилюється.

В окремих регіонах у структурі валової доданої вартості питома вага промисловості становить більше половини. Це такі індустріальні об-

ласті, як Донецька, Дніпропетровська, Запорізька. У восьми областях (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська) у сільському господарстві виробляється більше валової доданої вартості, ніж у промисловості. У видобувних галузях промисловості вирізняються Дніпропетровська, Донецька, Івано-Франківська, Луганська, Полтавська, Сумська області, де найбільше сконцентрована частка видобувного виробництва. У структурі видобувної промисловості домінує частка видобування енергоносіїв (вугільна, нафтогазова промисловість).

Вище наведені особливості галузевої структури економіки в різних регіонах великою мірою пов'язані з такими основними факторами, як територіальне розміщення природно-сировинних ресурсів, забезпеченість паливно-енергетичними ресурсами, наявність робочої сили (трудових ресурсів), наявність споживачів готової продукції. Ці фактори і сьогодні значною мірою впливають на розміщення продуктивних сил. Потрібно також врахувати один із головних факторів, що збільшує витрати на одиницю продукції, - це транспортні перевезення як сировинних матеріалів, ресурсів, так і готової продукції.

Ще значними залишаються диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів. Це стосується співвідношення між максимальним та мінімальним показниками виробництва промислової продукції на душу населення в різних регіонах. Сьогодні воно досягає майже у 12 разів. Це явище треба обов'язково враховувати при збільшенні обсягів виробництва промислової продукції в окремих регіонах.

Питання для самоперевірки.

1. Охарактеризуйте структуру господарського комплексу України
2. Промисловість України – стан та перспективи розвитку.
3. Металургійний комплекс – сучасні тенденції та проблеми розвитку.
4. Хімічний комплекс – розвиток та перспективи.
5. Лісопромисловий комплекс – сучасний стан та основні проблеми розвитку.
6. Будівельний комплекс – характеристика галузі та перспективи розвитку.
7. Соціальний комплекс – стан та проблеми розвитку.
8. Агропромисловий комплекс (АПК) – структура, значення та проблеми розвитку.

ЛЕКЦІЯ 7.

ПРИРОДНИЙ ТА ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

7.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура

7.2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов

7.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів

7.4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу

7.5. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства

7.6. Динаміка чисельності, її національний та віковий склад

7.7. Демографічна ситуація та її регіональні особливості

7.8. Трудоресурсна ситуація, ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості

7.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура

Сфера взаємодії природи й суспільства охоплює не лише безпосередньо експлуатовані, а й усі розвідані природні ресурси, що складають ПРП території.

Разом із поняттям ПРП території використовують терміни «потенціал ландшафтний», «потенціал природних ресурсів».

Потенціал ландшафтний характеризує фізичний стан і енергетичну забезпеченість географічних ландшафтів, які визначають їхню здатність виконувати природоохоронні та соціально-економічні функції, а також задовольняти суспільні потреби через різні види природокористування.

Потенціал природних ресурсів - це здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів господарської діяльності. Величина потенціалу природного і потенціалу ландшафтного, на відміну від природно-ресурсного, оцінюється в природних (натуральних) показниках.

За системним ученням, природно-ресурсний потенціал території – це цілісна система складно організованих об'єктів. Його цілісність визначається закономірним сполученням взаємно умовлених природних і соціально-економічних зв'язків і залежностей, що поєднують територіальне всі природні ресурси.

ПРП - це об'єктивна дійсність і водночас - сукупність економічних відношень, що складаються на базі його використання. Найважливішою

властивістю ПРП території як системи є те, що він становить природний комплекс, у якому існують тісний взаємозв'язок та ієрархічна підпорядкованість усіх компонентів, що його складають. Зміни в одному з них викликають відповідні зміни в іншому, й навпаки.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) - це важливий чинник розміщення продуктивних сил, що включає природні ресурси і природні умови.

Природні ресурси - тіла і сили природи, які за певного рівня розвитку ПС можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства. Природні ресурси є тим елементом продуктивних сил, на який спрямована праця людини. Вигідність чи не вигідність використання природних ресурсів визначають за критеріями господарської віддачі цих ресурсів при порівнянні затрат на їх освоєння і переробку. Ці затрати залежать від виду ресурсу, його місця перебування і корисного вмісту. Вони не є постійними, а можуть зростати чи знижуватись залежно від об'єктивних економічних обставин.

Природні умови - це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності. Такий поділ до певної міри є умовним, оскільки окремі компоненти можуть виступати і як ресурси і як умови. Природні умови, до яких відносять клімат, рельєф, геологічну будову, географічне положення, можуть в одному випадку гальмувати розвиток суспільного виробництва та вважатись несприятливими для людини, а в іншому - створювати сприятливі умови для технічного та матеріального прогресу: нормальне зволоження, достатня річна сума додатних температур, родючість рівнинного ґрунту, наявність тих або інших природних ресурсів, а також корисних копалин може бути одним із головних стимулів, поштовхом для розвитку економіки області, регіону, країни в цілому.

Природні умови справляють істотний вплив по-перше на людину, яка буде в них працювати, структуру народного господарства країни, регіону та види виробництва, що залежать від природних умов. Присутність або брак якісь природних умов, диктує розміщення продуктивних сил на території. Але, інколи, через зміну природних умов - доводиться перерозподіляти продуктивні сили на території країни.

Сучасний розвиток цивілізації характеризується тим, що дедалі більша частина природних умов перетворюється на природні ресурси. Сьогодні сонячне тепло, внутрішнє тепло Землі, опади, клімат і рельєф частіше розглядаються для життєдіяльності людини як природний ресурс, ніж природні умови.

До основних характеристик природно-ресурсного потенціалу відносять:

- 1) географічне положення;
- 2) кліматичні умови;
- 3) особливості рельєфу;
- 4) розміщення ресурсного потенціалу.

Розрізняють такі структури природно-ресурсного потенціалу:

- 1) компонентну;
- 2) функціональну;
- 3) територіальну;
- 4) організаційну.

Компонентна структура характеризує внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів (земельних, водних, лісових тощо).

Функціональна структура природно-ресурсного потенціалу відображає вплив природних ресурсів на формування спеціалізації території та певних господарських комплексів.

Територіальна структура – різні форми просторової дислокації природно-ресурсного комплексів.

Організаційна структура – можливості відтворення та ефективної експлуатації природних ресурсів.

Існує декілька підходів до класифікації природно-ресурсного потенціалу.

1. За компонентним складом виділяють наступні види ресурсів:

- мінеральні, які представлені корисними копалинами та мінерально-будівельною сировиною. Вони поділяються на паливні, рудні й нерудні;
- земельні, серед яких виділяють ґрунти, а також види господарського використання земель (рілля, сінокоси й пасовища, ліси й чагарники);
- водні, які підрозділяються на води Світового океану, води суходолу. До вод суходолу відносяться річки, озера, ставки, водосховища, болота, льодовики і підземні води (ґрунтові та артезіанські);
- біологічні, що включають рослинний і тваринний світ;
- рекреаційні включають природно-кліматичні і бальнеологічні;
- кліматичні, до яких відносяться сонячна енергія, енергія вітру, внутрішнє тепло Землі;

- космічні, до яких відносяться метеорити.

2. За ознакою вичерпності природних ресурсів, яку нерідко називають екологічною класифікацією, вони поділяються на групи:

- невичерпні включають сонячну радіацію, енергію вітру, води, внутрішнє тепло Землі;
- вичерпні відновлювані включають ґрунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі;
- вичерпні не відновлювані включають паливні, рудні і нерудні корисні копалини.

3. За характером використання ресурси поділять на:

- одноцільові;
- багатоцільові (лісові, водні, земельні ресурси).

В основі економічної класифікації природних ресурсів лежить їх поділ на ресурси виробничого й невиробничого, промислового й сільськогосподарського, галузевого й міжгалузевого призначення.

4. За господарською направленістю виділяють ресурси:

- промислового призначення;
- культурно-ландшафтного призначення;
- комплексного призначення.

Отже, наявність тих чи інших природних умов, і особливо природних ресурсів, може бути стимулом, поштовхом для розвитку економіки країни, але не завжди. Останнім часом виокремилась і така тенденція: чим вище рівень розвитку виробництва у країні, тим менше він залежить від ресурсного фактора (наприклад, Японія).

7.2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов

Природно-ресурсний потенціал території характеризується сукупною продуктивністю її природних ресурсів як засобів виробництва і предметів споживання. Розрізняють сучасну і потенційну продуктивність природних ресурсів.

Потенційна продуктивність характеризує максимально можливу віддачу ресурсів у господарстві за умови оптимальної відповідності структури природокористування сформованій специфіці місцевих природно-економічних, соціальних та інших умов.

Сучасна продуктивність досягається в результаті існуючих умов використання природних ресурсів відповідно до ситуації в економіці країни та напрямів розвитку народного господарства.

До основних компонентів природних ресурсів належать мінеральні, земельні, водні, лісові ресурси. З метою формування основних напрямів

регулювання природокористування проводиться кількісна оцінка запасів ресурсів, їх якості, умов освоєння, витрат на освоєння, забезпеченості території та населення основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища.

Існує два основних види оцінки: технологічна (виробнича) та економічна. При технологічній оцінці виявляється ступінь придатності ресурсів до того чи іншого виду людської діяльності з урахуванням сучасної або перспективної технології їх використання. Нерідко технологічна оцінка виражається в балах та категоріях. Вона здійснюється, як правило, перед економічною.

Економічна оцінка природних ресурсів - необхідний етап для забезпечення їх ефективного використання. Визначилися дві групи економічних оцінок: перша - характеризує економічні результати використання природних ресурсів, друга - економічні наслідки дії на навколишнє природне середовище (переважно це економічні втрати від забруднення чи порушення природного середовища). Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують передусім методичні підходи, засновані на категоріях ренти та ефективності. Економічна оцінка природних ресурсів включає врахування багатьох чинників (економічних, соціальних, технічних, еколого-географічних), які обумовлюють просторові відмінності і значення природних ресурсів для життєдіяльності людини. При їх економічній оцінці використовуються наступні критерії: розміри родовища, які визначаються його запасами; якість корисних копалин, їх склад і властивості, умови експлуатації; потужність пластів і умови залягання; господарське значення; річний обсяг видобутку.

Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують різні методичні підходи:

1. затратний підхід – заснований на обліку витрат на здобуток, освоєння та використання ресурсів;
- 2.результативний підхід – оцінюють тільки ті ресурси, які приносять прибуток від експлуатації у вигляді первинного продукту;
3. витратно – ресурсний підхід – комплексна оцінка витрат на освоєння природних ресурсів і прибутку від їх експлуатації;
- 4.рентний підхід – враховується обмеженість природних ресурсів;
- 5.монопольно-відомствінний підхід – розміри платежів за ресурси відповідають фінансовим витратам спеціалізованих організацій, які керують природними ресурсами в кожному відомстві.

При рентному підході природний ресурс може оцінюватися двома способами: за відносним ефектом чи прибутком, що дає його використання в народному господарстві; за додатковими затратами на компенсацію втрат прибутку при вилученні певного ресурсу з природокористування. Розрізняють витрати на запобігання забрудненню й витрати на компенсацію збитків. Перші здійснюються задля зменшення шкідливих викидів (наприклад, будівництво очисних споруд, нейтралізація викидів тощо). Другі оцінюються через недотримання національного доходу, додаткові витрати з соціальних фондів тощо.

Ряд учених, у тому числі Л. В.Канторович, В.С.Немчинов, М.П. Федоренко, думають, що показниками економічних оцінок природних ресурсів є диференційована рента, диференційований дохід, валова продукція, тобто. ефект від участі експлуатації ресурсів. М.М. Некрасов стверджує, що з економічної оцінки природних ресурсів, окремих їх видів найрезультативнішим можна вважати метод витрат.

Для розміщення галузей народного господарства велике значення мають кількісні параметри певного виду ресурсу. За народногосподарським значенням запаси корисних копалин поділяють на такі групи:

- балансові, використання яких економічно вигідне, тобто вони відповідають промисловим вимогам за якістю сировини і гірничо-технічними умовами експлуатації;
- позабалансові, які при наявному рівні технології експлуатувати економічно не вигідно.

В геології виділяють такі категорії запасів корисних копалин:

А - докладно розвідані та вивчені;

В і СІ - розвідані менш докладно;

Сг - оцінені попередньо і приблизно.

Запаси корисних копалин за категоріями А, В, СІ, СІ разом з прогнозованими запасами становлять геологічні запаси. До власне промислових запасів відносять вивчені й розвідані запаси, експлуатація яких за даних умов забезпечує достатню рентабельність виробництва.

Земельні ресурси. Економічна оцінка землі здійснюється за двома напрямками: оцінка землі як просторового базису і оцінка землі як інтегрального природного ресурсу. Ціна землі є формою платності землекористування. Вона виражається у вартості одиниці товару (в грошах). Вартість землі – це міра цінності землі.

Лісові ресурси. Економічна оцінка земель лісового фонду – це грошовий вираз економічного ефекту, що утворюється від раціонального

використання земель у процесі лісгосподарського виробництва.

Водні ресурси. Прогнозування охорони і раціонального використання водних ресурсів повинно базуватись на оцінці їх загального стану та розміщення, аналізі сучасного водоспоживання, всебічному врахуванні особливостей цього виду природного блага.

Мінеральні ресурси. Економічна оцінка мінеральних ресурсів має враховувати специфіку відповідних об'єктів. Практика і теорія свідчать про доцільність застосування до економічної оцінки мінеральних ресурсів таких підходів:

- визначення абсолютної вартості – за ціною товарного продукту, який може бути отримано з них;

- визначення прибуткової вартості- за обсягом очікуваного прибутку від реалізації товарної продукції;

7.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів

Минуле століття характеризується небувалими темпами зростання світової економіки. В кінці ХХ ст. щоденне виробництво товарів і послуг дорівнювало річному на початку століття. Відбулися величезні зміни в чисельності населення планети - воно зросло з 1,6 млрд. осіб на початку до понад 6 млрд. в кінці століття. Таке економічне зростання і збільшення чисельності населення призводило до безжалісного використання природно-ресурсного потенціалу планети.

Однак загальновідомо, що всі виробничі ресурси є обмеженими і рідкісними. Особливо гостро ця економічна проблема стоїть перед природними ресурсами - землею, лісами, родовищами корисних копалин, водними ресурсами, тваринним світом, які людина використовує у процесі виробництва різноманітних благ і без яких неможлива господарська діяльність.

Наслідки економічної діяльності призвели до забруднення життєво важливих видів ресурсів, деградації навколишнього середовища.

Україна має різноманітний і потужний природно-ресурсний потенціал - мінеральні, земельні та рекреаційні ресурси. Досі найповніше використовувалися мінеральні та земельні ресурси, що проявлялося у формуванні промислових агломератів з виробництва продуктів паливно-енергетичного, металургійного, хімічного, будівельного та інших комплексів. Нерівномірний розподіл ресурсів по території спричинив відповідну галузево-територіальну структуру виробництва у регіонах, що в сукупності з недосконалими технологіями виробництва негативно вплинуло на довкілля.

Густота населення в Україні становить 85 осіб/км^2 , світовий показник - 43 особи/км^2 . Це свідчить, що рівень забезпеченості населення ресурсами території в Україні є вдвічі нижчим від світового.

Мінеральні ресурси. – це сукупність запасів корисних копалин з певними хімічними властивостями, які використовуються людиною у господарській діяльності різних галузей народного господарства.

Мінеральні ресурси поділяються на:

-*рудні* (руди чорних, кольорових, рідкісних, розсіяних, благородних металів);
-*нерудні* (флюси, вогнетривкі глини, апатити, кам'яна і калійна солі, сірка, фосфорити, флюсові вапняки, азбест, тальк, графіт, слюда, крейда, глина, гіпс, бутовий камінь, бетоніти, мергель, граніт, мрамур, бурштин, самоцвіти);
-*паливні* (вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, торф).

Серед держав світу Україна характеризується, як країна з потужною мінерально-сировинною базою. Адже займаючи лише 0,4% території світу та 0,8% кількості його населення, наша держава має близько 5% загальносвітових мінеральних ресурсів.

За ступенем розвіданості та вивченості поклади корисних копалин поділяються на:

A - детально розвідані й передані до експлуатації;

B - попередньо розвідані з приблизним вивченням меж покладів;

C₁ - слабо розвідані, частково з урахуванням екстраполяції;

C₂ - перспективні ресурси.

В Україні запаси залізних руд становлять близько 26,3 млрд т. Основні родовища – Криворізький басейн Дніпропетровської області – 18,5 млрд т, Кременчуцький басейн Полтавської області – 4,5 млрд т, Белозерський басейн За-порізької області – 2,5 млрд т, Керченський басейн Автономної Республіки Крим – 1,8 млрд т.

Криворізький басейн розташований у західній частині Дніпропетровської області в басейні річки Інгулець. Ширина рудоносної смуги змінюється від 2 до 7 км.

Руди залягають на глибині від 100 до 2000 м із вмістом заліза (50-62% і більше). Добувається руда лише шахтним способом. Цей басейн за запасами належить до найбільших у світі.

Кременчуцький басейн розташований в Кременчуцькому районі Полтавської області за 15 кілометрів від Кременчука на лівому березі Дніпра. Має вигідне транспортно-географічне положення, оскільки знаходиться в шести кілометрах від Дніпра, а середня його частина перетинається

залізницею Полтава-Кременчук. Розвідані запаси залізних руд становлять 4,5 млрд т. Основна частина руди із вмістом заліза 35-38%.

Белозерський басейн об'єднує кілька родовищ. Він розташований на південь від Запоріжжя на лівому березі Дніпра. Район має зручні залізничні і річкові транспортні зв'язки. На березі Каховського водосховища збудовано місто Дніпрорудний, який є портом для відправки руди по Дніпру. Загальні запаси руд знаходяться на глибині до 1500 м і становлять 2,5 млрд т із вмістом заліза 60-64%. Решта із вмістом заліза 46-48%.

Керченський басейн охоплює кілька родовищ, які розташовані на північному і східному узбережжі півострова. Загальні запаси із вмістом заліза до 37% і становлять 1,8 млрд т. Крім того, в руді є домішки марганцю (до 5%), а також ванадію, фосфору, миш'яку. Керченська руда використовується тільки на комбінаті «Азовсталь», куди вона доставляється по Азовському морю.

В Україні запаси марганцевої руди становлять – 2,3 млрд т. Основні родовища розташовані у Дніпропетровській і Запорізькій областях. У Нікопольському родовищі Дніпропетровської області запаси руди становлять 1,6 млрд т, а в Великотомаському родовищі Запорізької області – 0,6 млрд т. В даний час переважно експлуатується Нікопольське родовище. Рудний пласт до 2 метрів. Видобуток руди здійснюється переважно відкритим способом. В Україні марганцеві родовища вікриті також в Одеській, Івано-Франківській областях та в Карпатах.

Родовища алунітових руд є на Закарпатті, а нефелінових – Призов'ї. Поклади каолінів мають високу якість і можуть використовуватись для виробництва алюмінію хімічним способом. Вони залягають на великих площах. Їх видобувають у Вінницькій, Запорізькій, Житомирській областях. Найбільшим у світі родовищем каолінів є Присянівське в абброетровській області. Тут потужність шару каолінів високої якості подекуди досягає 100 м. Їх використовують як для виробництва алюмінію, так і як наповнювач під час виготовлення паперу, та для виготовлення вогнетривких виробів.

Титан входить до складу майже 70 різних мінералів (ільменіт, рутил, титаномагнетит тощо). Великими родовищами титанових руд є Самотканське (біля міста Вольногорськ Дніпропетровської області), а також Іршанське і Стремгородське та Володимир-Волинське Житомирської області, які багаті на камінь аббро з якого витягують концентрат титану.

Нікель використовують для виробництва бронзи, латуні, особливих сортів сталі та для покриття металів, як антикорозійний матеріал. В Україні найбагатше Побузьке родовище Кіровоградської області. Основне родовище

залізнортутних руд Микитівське розташоване в межах м. Горлівка Донецької області. Родовища ртуті є також у Закарпатті та в Криму.

В Закарпатській, Кіровоградській, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Черкаській та Одеській областях виявлено 10 родовищ золота. Мужіївське родовище Закарпатської області вже освоєно і там ведеться промислове добування золота. Золото є у відходах гірничо-збагачувальних комбінатів. Розроблена і технологія його відокремлення.

Нерудні корисні копалини широко використовуються в хімічній промисловості, будівництві та інших галузях народного господарства.

Запаси кам'яної солі в Україні понад 23 млрд т. Основні родовища – Артемівське Донецької області, Романське Сумської області, Єфрамівське Харківської області та Солотвинське Закарпатської області. Великі запаси кухонної солі є у воді озера Сиваш.

Запаси калійної солі 3,5 млрд т. Основні родовища – Калуське і Тростянецьке Івано-Франківської області та Стабниківське Львівської області.

Основне родовище бентонітових глин – Черкаське. Це родовище вважається одним з найбільших у світі. Запаси цього родовища практично невичерпні, потужність пласта залягання – 25 м. Бентонітові глини використовують для виготовлення форм відливання деталей машин, а також у нафтовій, харчовій, текстильній, нафтопереробній, миловарній та інших галузях промисловості.

Графіт широко використовується в атомній енергетиці, у виробництві олівців, фарб, темного скла, підшипників. В Україні залягають поклади графіту світового значення. Найбільші поклади цієї мінеральної сировини в Завалівському родовищі Юровоградської області. Є поклади графіту також у Петрівському та Водянському родовищах Запорізької області.

Вогнетривкі глини використовуються для виробництва вогнетривкої цегли, при будівництві доменних і мартенівських печей та пристосування для розливу сталі. Їх запаси в країні 2,5 млрд т. Основними родовищами вогнетривкої глини вважаються уднярщині бл і Веселівське Донецької області Полоцьке Запорізької області, П'ятихатське, Обозівське та Мурзинське Кіровоградської області.

Флюсові вапняки використовуються при виплавленні чавуну. Основні родовища - Докучаєвське і Ново-Троїцьке уднярщи області та Балаклавське - Автономної Республіки Крим. Їх запаси 2,8-3,0 млрд т.

Запаси крейди сконцентровані у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області, Здолбунівському - Рівненської області та у Краматорську Донецької області.

Основні родовища вапняків - Розводівське І Волощанське Львівської області, Гуменецьке Хмельницької області та Григорівське Миколаївської області.

Поклади гіпсу є у 16 областях України І в Автономній Республіці Крим. Основні родовища: Піщанське І Моршинське Львівської області, Артемівське І Слов'яногірське удьярщи області, Михайлівське та удьярщи Луганської області, Збручанське Хмельницької області, удьярщині І Євпаторійське Автономної Республіки Крим, Миргородське Полтавської області, Хмельницьке Вінницької області, Ново-Полянське І Синяцьке Закарпатської області, Новозіручанське Тернопільської області.

Запаси граніту понад 3 млрд т. Основні родовища: Омелянівське, Коростишівське І Корнинське Житомирської області, Богуславське Київської області, Старобабинське І Ганське Черкаської області, Софіївське І Янцівське Запорізької області, Капустянське І Кудашівське Кіровоградської області, Тиврівське Вінницької області, Колесівське І удьярщині Рівненської1 області.

Мрамур видобувають у Донецькій області, в Карпатах, Авудьярщи Республіці Крим та у Житомирській області. За кольором та якістю український мрамур вважають одним з найкрасивіших у світі.

Паливні ресурси.

Усього в Україні на кінець ХХ століття виявлено і розвідано більше 80 видів корисних копалин. При аналізі розміщення продуктивних сил держави оцінка корисних копалин з позицій їх використання у народному господарстві, тобто як його мінералоресурсної бази, найбільш доцільна. При такому підході всі корисні копалини поділяються на три основні групи: паливні, рудні і нерудні.

У цілому значні запаси паливних ресурсів в Україні характеризуються різким переважанням у їх структурі твердих видів палива: кам'яного вугілля, горючих сланців і торфу та дефіцитом рідких і газоподібних вуглеводнів. Відсутність достатньої кількості нафти і природного газу створює значні труднощі для розвитку економіки.

Провідне місце серед паливних ресурсів займає кам'яне вугілля, 98% якого добувають у Донбасі, решту – в Львівсько-Волинському басейні. Донецьке вугілля залягає на глибині 500-700 метрів (максимальна – 1200 метрів), товщина шарів – 0,5-2,0 м, 25% його коксується. Львівсько-

Волинський басейн зосередив 2% вугілля, яке залягає на глибині 300-700 м, товщина шарів – 0,5-1,0 м. Найбільші поклади бурого вугілля – у Дніпровському басейні (2,4 млрд. т, глибина залягання – 5-140 м, відкритий видобуток). Найбільші запаси нафти і газу – у Дніпровсько-Донецькій, Карпатській, Причорноморсько-Азовській нафтогазоносних провінціях. Уже понад 100 років ведеться видобуток нафти (Борислав) і 80 років – природного газу в Передкарпатті. Це призвело до сильної вичерпаності родовищ. Майже 80% видобутку нафтогазової сировини країни в даний час припадає на родовища Східної України.

Як ресурси низькосортного палива або сировини для виробництва нафтопродуктів можуть розглядатися величезні запаси менілітових горючих сланців, розташовані у Карпатах, а також горючі сланці Болтиського родовища на межі Черкаської та Кіровоградської областей.

В Україні відомо понад 2500 родовищ торфу, що зосереджені переважно в Поліссі. Цей ресурс є сировиною для паливної промисловості.

Запаси кам'яного вугілля 43,2 млрд т, в тому числі детально розвідані 16,8 млрд т. Основні його родовища розташовані в Донецькому та Львівсько-Волинському басейні. На Донецькій бласті приходить 98% запасів вугілля. На Львівсько-Волинський бласті – 2%.

Донецький кам'яновугільний басейн у межах України займає територію 150 тис. Км². Знаходиться в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській і частково в Харківській областях. Основна маса вугілля залягає на глибині 500-750 м, а є пласти на глибині до 1400 м. Товщина робочих пластів в межах 0,6—1,2 м, а рідко – 1,5 м. Більше 70% вугілля припадає на бласт пологим падінням. Із загальної кількості вугілля 25% - коксівне, 30% - антрацити, а решта - довгополуменеве.

Львівсько-Волинський басейн розташований у межах Галицько-Волинської западини, має площу близько 10 тис. Км². Вугілля зосереджене на глибині 250-750 м. Товщина пласта 0,5-2 м, а зустрічаються пласти 2,8 м. Загальні запаси вугілля тут у межах 0,8 млрд т. Вугільні пласти залягають майже горизонтально або мають незначне падіння. Вугілля середньозольне, довгополуменеве, що сприяє використанню його для теплоенергетичних потреб.

Запасів бурого вугілля в Україні близько 3 млрд т. Найбільшим родовищем є Коростишівське Житомирської області, Звенигородське Черкаської обл., Олександрійське бластийської обл. Деякі його запаси є у Харківській, Полтавській, Вінницькій, Донецькій та Закарпатській областях. Середня потужність пластів 4-5 м, глибина залягання від 100-200

м. При згорянні 1 кг цього вугілля виділяється 5-6 тис. Ккал тепла, що на 40% менше від кам'яного вугілля. Використовується воно в основному для виробництва кам'яновугільних брикетів, які ідуть для побутових цілей, а також для одержання рідкого палива і побутового газу.

В Україні розвідано 278 родовищ нафти, з яких експлуатується – 178. Обсяги промислових запасів становлять близько 240 млн т. Найбільші запаси нафти є у Прикарпатті, Придніпров'ї та у Причорномор'ї. У Прикарпатті відкрито 16 родовищ. Найбільше з них Долинське, Уличинське, Бориславське. Глибина залягання – від 1000-3000 м.

Придніпровський бласт включає родовища Прилуцьке у Чернігівській області, Рибальське і Качанівське у Полтавській області.

З надр України видобуто понад 350 млн т нафти. За прогнозами значні запаси нафти є у Донецькому регіоні. За сумарними прогнозами геологічні запаси нафти і газу в надрах Дніпровсько-Донецької западини можуть сягати 7-10 млрд т нафтового еквіваленту.

Основні регіони, в яких є значні запаси природного газу, - це Передкарпаття, Дніпровсько-Донецький регіон і Причорномор'я. У Передкарпатті діють Більче-Волинське, Космацьке, Косівське, та розвідані Судово-Волинянське, Немирівське, Солотвинське, Мукачівське, бласті родовища. Запаси газу цього регіону становлять 94 млрд м³.

В Дніпровсько-Донецькому газоносному регіоні основні родовища в Харківській області (Шебелинське, Хрестищенське, Кечилівське, Дружелюбівське), в бласті (Рибальське, Качанівське), в Полтавській (Солохо-Диканське), Чернігівській (Гнідинське), Дніпропетровській (Перещепинське) областях. За розрахунками запаси газу в цьому регіоні – 785,4 млрд м³.

У Причорноморському регіоні відкрито й експлуатується 17 газоносних родовищ із загальним запасом газу 14,3 млрд м³. Найбільші родовища: Галіцинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське Автономної Республіки Крим.

На дні Чорного моря геологи виявили перспективні родовища природного газу. Родовища природного газу розвідані і на шельфі Азовського моря – Керченське, Казантинське, Стрілкове. За різними підрахунками запаси газу тут понад 100 млрд м³. Таким чином, загальні обсяги промислових Запасів природного газу в Україні становлять 1148,2 млрд м³.

Крім природного газу в Україні є умови для промислового видобутку газу метану в Донецькому вугільному басейні. Ресурси метану в басейні

тільки у вугільних пластах до глибини до 1800 м, складають 1,2 трлн м³. Цей розмір дорівнює запасам найкрупніших газових родовищ світу.

За основними регіонами бласті об'єми метану розподіляються таким чином: Червоноармійський район – 231 млрд м³; Центральний район – 114,3 млрд м³; Торезько-Снежнянський район – 55 млрд м³; Донецько-Макіївський район – 44 млрд м³.

Торф – цінна сировина для паливної та хімічної промисловості. З нього одержують рідке паливо, феноли, блас, спирт, а також виробляють ізоляційні плити. В Україні розвідано 2500 родовищ з геологічними запасами торфу 2,2 млрд т. Його запаси зосереджені переважно на Поліссі: у Львівській, Івано-Франківській, Волинській, Рівненській та поліських районах Хмельницької, Житомирської, бласті, Чернігівської і Сумської областей. Товщина шарів – 10-12 м. Найбільші родовища: Замглай – у Чернігівській області, Брюховецьке у Львівській бласті.

Поклади горючих сланців оцінюють в 3,7 млрд т. Товщина шарів 1-6 м. Найбільше родовище – Бовтиське у Карпатах. Родовища горючих сланців відкриті також поблизу Олександрії Кіровоградської області та Флоріанівське в Хмельницькій області.

Земельні ресурси. Земля – один з найбільш універсальних природних ресурсів, необхідний для всіх галузей господарства, і одночасно – предмет та засіб праці. Земельні ресурси – найцінніша складова природно-ресурсного потенціалу України. Земля завжди забезпечувала найсуттєвіші потреби суспільства у продуктах харчування, Загальний земельний фонд України становить близько 603,6 тис. км², з яких 71,2% становлять сільськогосподарські землі, головним чином сільськогосподарські угіддя, якими зайнято майже 70% території України (у тому числі: рілля – 55,1%, багаторічні насадження – 1,7%, сіножаті і пасовища – 12,5%). Лісами вкрито 17,2% загальної площі держави, під забудовами знаходяться 3,8%. Майже 4% території України вкрито водою, 1,5% зайнято болотами. Інші землі (яри, піски, зсуви, радіактивно забруднені території тощо) займають 4,1% загальної площі України.

Структура сільськогосподарських угідь значно впливає на регіональні особливості розміщення сировинної бази агропромислового комплексу. Саме тому вони викликають особливий інтерес. Показник забезпеченості населення сільськогосподарськими угіддями вважають найбільш об'єктивним при економічних оцінках земельних ресурсів. В Україні він складає 0,8 га на одного жителя, з них 0,65 га становить рілля.

Сільськогосподарські угіддя сконцентровані на території нерівномірно. Їх площа зростає від 37% у гірсько-лісовому регіоні Карпат до 90% у степах.

На орні землі (ріллю) у структурі сільсько-господарських угідь припадає близько 76%, що свідчить про високу розораність території України. За цим показником Україна займає перше місце в Європі. Проте особливе значення має продуктивність земель, яка залежить від природної родючості ґрунтів.

У структурі ґрунтового покриву України домінують різновиди чорноземів, поширені майже на 55% площ орних земель. 10% орних земель займають опідзолені й деградовані чорноземи, 9% – каштанові, 7% – підзолисті, 6,7% – сірі лісові, 2,5% – солонцюваті, 2% – лужні та ін. В Україні зосереджено 25% покритих чорноземом площ світу. За вмістом гумусу ґрунти України у різних зонах не однакові. Так, ґрунти Полісся характеризуються невисоким вмістом гумусу (0,7-2,0%), у Лісостепу гумусованність зростає до 1,0-2,5%, у типових чорноземах ало в гумусу 4,0-6%, у чорноземному Степу кількість гумусу знижується у протилежному напрямку – з півночі на південь – від 6,0 до 1,5%.

У найближчій перспективі значно зміниться структура землекористування. Найважливішим у цих змінах є зростання чисельності фермерських землеволодінь і подальша приватизація землі, що повинно підтверджуватися відповідним законо-давством.

Лісові ресурси. Частка лісів та вкритих лісом територій у загальній площі України складає 17,03% (середньосвітовий рівень - 31,83%; європейський - 33,45%). Захищені території (природно-заповідний фонд) займають 3,9 % території, що в 5 разів менше середньосвітового рівня. Україна характеризується низьким рівнем забезпеченості водними ресурсами - обсяг місцевого річкового стоку в 4 рази менший, ніж у світі, та в 5,7 рази менший, ніж у Європі. Україна належить до країн з невисокою забезпеченістю лісом. Площа її лісового фонду становить 10,8 млн га, в тому числі вкрито лісом – 9,4 млн га. Лісистість становить всього 15,6%.

Ліси розміщені дуже нерівномірно. Наприклад, в Українських Карпатах ліси займають 40,5% від площі, в Кримських горах – 32%, на Поліссі – 26,1%. В Лісостеповій зоні цей показник складає 12,2%, а в Степовій – 3,8%. До найбільш лісистих областей належать Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Чернігівська.

У структурі лісового покриву найбільша частка припадає на сосну – 34,7%, дуб – 26,3%. Серед інших деревних порід ялина -9,9%, бук – 9,3%,

вільха – 4,2 %, береза – 5,4%, граб – 3,7%, ясен – 1,4%, осика – 1,2%, інші породи – 3,4%.

Вікова структура лісів України характеризується таким співвідношенням: молоді ліси 45,4% площі, середньовікові – 37,7%, досягаючи та стиглі – відповідно 10,1% та 6,8%. Загальний запас деревини в лісах України становить 1,74 млрд м³, в тому числі в стиглих і перестиглих насадженнях 122,8 млн м³.

Близько 51% лісів віднесено до захисних, водоохоронних та інших цінних в екологічному відношенні лісів, решту становлять експлуатаційні.

Водні ресурси – усі води даної території (поверхневі – річки, озера, водосховища, ставки і підземні), придатні для господарського використання. Забезпечення одного жителя країни водою місцевого стоку становить 1000 м³, що у 18 разів менше, ніж у Росії. Водні ресурси виступають джерелом виробничого і побутового водопостачання і відіграють вирішальну роль у розвитку всього народного господарства і життєдіяльності населення. Водні ресурси України складаються з місцевого стоку і транзиту.

На території України нараховується більше 70 тис. річок. З 210 км³ річкового стоку найбільше (в середньому) припадає на Дунай – 123 км³, Дніпро – 53 км³, Дністер – 9 км³, Тису – 6 км³, Сіверський Донець – 5 км³ і Південний Буг – 3 км³. Однією з найбільших водних артерій, що протікає по території України, є Дніпро з такими великими притоками, як Прип'ять, Десна, Ворскла, Самор. Середній річний стік Дніпра становить 53,5 км³. Досить потужними ріками є Дністер з річним стоком 8,7 км³, Сіверський Донець – 5 км³, Південний Буг – 3,4 км³. Особливе місце в водних ресурсах належить і Дунаю. Це велика багатоводна артерія з середнім річним стоком майже 123 км³, ал вона протікає по території України лише на вистах 174 км, тому запаси п води на території України використовуються лише на 5%, тобто у межах 6 км³.

Чималі запаси водних ресурсів України зосереджені в озерах, яких в країні нараховується понад 3 тис. В них акумулюється близько 11 км³ води, з якої 2,5 км³ прісна. Значні запаси прісної води накопичуються в штучних водоймах. Найбільші з них створено на Дніпрі. Це Київське (площа водного дзеркала 922 км²), Канівське (582 км²), Кременчуцьке (2252 км²), Дніпродзержинське (567 км²), Дніпрогесівське (410 км²) та Каховське (2155 км²) водосховища. На Дністрі функціонує Дністровське (142 км²), на Сіверському Дінцю – Печенізьке (86,2), на Осколі – Червонооскольське (123), на Південному Бузі – Ладизинське (20,8), Старобешівське на Кальміусі (8,3), Карачунівське на

Ингульці (4,4), Сімферопольське на ало вит (3,23) і Партизанське на Альмі (2,25 км²).

Важлива роль у забезпеченні прісною водою відводиться й каналам Сіверський Донець – ало ви довжиною 131,6 км, Дніпро-Донбас – 263 км, Північно-Кримському – 402 км, Каховському – 130 км, Дніпро-Ингулець – 40 км.

В країні зосереджені значні болотні масиви. Загальна площа боліт становить 1,2 млн га. Переважна їх більшість розміщена у Поліській зоні України.

Особливе місце в забезпеченні водою відводиться підземним водам. Розвідано майже 800 родовищ прісних вод. Вони найбільш чисті і тому переважно використовуються для задоволення потреб населення. Їх запаси становлять близько 20 км³. Глибина залягання підземних артезіанських вод не однакова: на півночі – 100-150 м, на твдш – 500-600 м. Найбільшим водокористувачем води є промисловість, яка споживає майже 20 км³ води, сільське господарство використовує 18,4 км³, комунальне господарство – 4,2 км³. Три тисячі озер України акумулюють у собі 11 км³ води. Найбільше з прісних – Світязь, солоних – Сасик, Ялпуг. Ресурси прісних озерних вод становлять 2,3 км³, солоних – 8,6 км³. В Україні збудовано більше тисячі водосховищ, загальним об'ємом понад 55 км³. Найбільший каскад водосховищ створений на Дніпрі.

Ставки становлять найчисленнішу групу (близько 28 тис., об'ємом більше 3 км³) штучних водойм, які здавна споруджувалися на малих річках, у балках та ярах. Запаси більш чистих, порівняно з поверх-невими, підземних вод перевищують 20 км³ і знаходяться, в основному, на півночі і заході. Глибина залягання їх коливається від 100 м на півночі до 600 м на півдні України. Серед підземних вод особливо важливу роль відіграють мінеральні, які зосереджені у 84 родовищах, з них 35 експлуатуються.

Альтернативним джерелом водних ресурсів є моря, бо їх води вимагають опріснення. Найбільше господарське значення Чорного і Азовського морів, довжина берегової смуги яких становить майже 2 тис. км, полягає в тому, що вони є основою для розвитку морського транспорту, рибальства, відпочинку і лікування людей. Чорне море площею 420 тис. Км², має велике господарське значення. В ньому водиться 180 видів риб, більшість з яких промислові. Є цінні водорості. ало транспортного море має ало велике значення як зона відпочинку і лікування людей.

Площа Азовського моря майже 40 тис. Км². Характеризується багатим видовим складом риб – понад 350 видів. Його мілководність зумовлює добре

прогрівання води і сприяє широкому використанню узбережжя для розвитку підприємств відпочинку і лікування.

Природно-рекреаційні ресурси – це сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, які використовуються для прямого і непрямого споживання та виробництва курортних і туристичних послуг з метою відновлення та розвитку фізичних і духовних сил людини.

Вони повинні забезпечити відновлення та розвиток життєвих сил людини, сприяти регенерації здоров'я і підтримці працездатності населення. До їх складу відносять мінеральні води, мінеральні грязі, кліматичні і ландшафтні умови. Вони у певній мірі розміщені по всій території України, але найбільша їх кількість на півдні країни – в Автономній Республіці Крим, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Запорізькій областях.

Значна кількість їх є і у зоні Карпат – у Закарпатській, Львівській і Івано-Франківській областях. На південному березі Криму широко використовується поєднання гірського повітря з степовим, морська вода, грязелікування, мінеральні джерела, ропа лиманів. У Причорномор'ї та Приазов'ї – поєднання степового й морського повітря з геліо- та грязелікуванням, морськими купелями. У Карпатах – гірське повітря, хвойні ліси, мінеральні джерела.

У Вінницькій, Хмельницькій, Донецькій, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Черкаській та інших областях є близько 600 родовищ радонових вод. У Волинській, Луганській, Запорізькій - бромних вод. У Львівській – «Нафтусі», сульфідних розсолів, у Закарпатті є вуглекислі води (Свалява, Поляна). Відомі своїми лікувальними водами Моршин, Любінь Великий, Шкло на Львівщині. Відомі своїми лікувальними властивостями грязі – Куяльника, Бердянська, лиманів північної частини Чорноморського і Азовського узбережжя Сивашу, Криму, озокерит Борислава. Повсюдно розміщені ало витратних родовища столових мінеральних вод.

В Україні діє 45 курортів загальнодержавного і міжнародного значення. Діє 536 санаторіїв, здатних відразу прийняти на лікування майже 150 тис. Відпочиваючих, та 290 будинків відпочинку, розрахованих на 90 тис. чол., а також 2 тис. Баз відпочинку, здатних одноразово прийняти 240 тис. чол.

У складній системі використання рекреаційних ресурсів помітне місце посідає туризм (поєднує пізнавальні й оздоровчі функції), організований (через будинки й бази відпочинку, пансіонати, дитячі табори) і

неорганізований відпочинок (самодіяльні короточасні або тривалі виїзди “на природу”, збирання грибів та ягід, купання тощо). Різноманітний рекреаційний потенціал України нині розглядається як вагоме джерело економічного розвитку держави на перспективу.

7.4.Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу

Для забезпечення раціонального використання природних ресурсів нині створюється правова база. Закон “Про охорону природи в Україні”, прийнятий у 1993 р., виступає основним документом з цього питання і передбачає державну охорону та регулювання використання земель, надр, водних ресурсів, лісів, пожезахисних і водоохоронних лісосмуг, земельних насаджень, курортних місцевостей, рідкісних природних ресурсів, державних заповідників і заказників, тваринного світу, атмосферного повітря та інших природних багатств.

Основні напрями раціонального використання природних ресурсів:

- впровадження ресурсозберігаючих технологій;
- комплексне використання, спрямування на максимальне вилучення корисних компонентів з одиниці сировини і відходів;
- відтворення лісових, водних, земельних ресурсів;
- розширення геологорозвідувальних робіт;
- розвиток екологічної інфраструктури (очисні споруди);
- збереження та примноження системи заповідників і заказників.

Ресурсозбереження - це прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій самій кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів. Основні стратегічні напрями ресурсозбереження можуть бути зведені до таких: комплексне використання мінерально-сировинних і паливних ресурсів; впровадження ресурсозберігаючої техніки і технології; широке використання в галузях переробної промисловості вторинної сировини; стабілізація земельного фонду, відновлення родючості землі, рекультивация відпраало витр кар’єрів тощо; ефективне регулювання лісокористування, підтримання продуктивності лісів, активне лісовідновлення; збереження рекреаційних ресурсів при розміщенні нових промислових об’єктів.

Одним з вагомих компонентів ресурсозбереження є вторинний ресурсний потенціал. Навіть за кризових умов господарювання щорічно утворюється близько 600—700 млн. Т відходів з номенклатурою більше ніж 50 найменувань, в структурі яких переважає видобувна, паливно-

енергетична, металургійна, хімічна промисловість. У перспективі передбачається формування ефективного механізму вторинного ресурсоспоживання і залучення у цю сферу іноземних інвестицій. Зокрема, значного розвитку набуде вторинна металургія. Особлива увага приділятиметься розширенню напрямів використання макулатури, полімерної вторинної сировини, деревини; створюватимуться потужності по переробці картонної, скляної, металевої та пластикової тари і упаковки.

Важливим пріоритетом є підвищення ефективності енергозбереження у зв'язку з тим, що Україна належить до енергодефіцитних країн і за рахунок власних джерел задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50%. Відповідно до Комплексної державної програми з енергозбереження на період до 2010 року передбачається: запровадити заходи, спрямовані на скорочення енерговитрат у виробництві енергомісткої продукції й здійснення комплексного фінансово-економічного та енергетичного аудиту найбільш енергоємних виробництв і закриття на цій підставі збиткових підприємств; провести реконструкцію та технічне переозброєння ТЕЦ промислових підприємств; впровадити економічний механізм заінтересованості в економії паливно-енергетичних ресурсів, нових енергозберігаючих або витратних технологій; запровадити на енергоємних підприємствах автоматизовану систему обліку та управління витрат енергоносіїв; залучити до паливно-енергетичного балансу країни відновлювані та нетрадиційні джерела енергії.

В цілому комплексний розвиток усіх напрямів ресурсозбереження дасть змогу сформувати нову ідеологію господарювання, що базується на економічному використанні наявної ресурсної бази, оптимальному співвідношенні первинних і вторинних ресурсів та маловідходному вв. Рациональне використання природо-ресурсного потенціалу лежить в основі збереження національного багатства України.

7.5. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства

Народонаселення, як історично обґрунтована єдність біологічно-соціальних особистостей, є центром вивчення та аналізу таких прикладних економічних наук: управління трудовими ресурсами, регіональна економіка, економічна демографія, ринок праці. На основі системи розселення відбувається планування розбудови підприємств галузей та комплексів, планування розміщення проміжних баз для зберігання готової продукції та

напівфабрикатів, розробка систем та мереж транспортування товарів до споживачів.

Як бачимо, населення і економіка являють собою певну єдність: людські потреби зумовлюють появу нових виробництв та послуг, а останні, в свою чергу, впливають відповідним чином на людей. Виходячи з того, що людина є основним творцем суспільного багатства, можна стверджувати, що чисельність населення та кваліфікація його працездатної частини є фактором, який обумовлює можливості економічного розвитку.

Населення або народонаселення - це сукупність людей, що проживають у межах відповідних територій (світ, материки, країни, міста, села та ін.). Народонаселення разом з природними умовами і ресурсами та способом виробництва матеріальних благ є основою матеріального життя суспільства. У політекономічному контексті конкретизацією категорії "населення" є розмежування окремих верств, соціальних груп, класів, передусім класу найманих працівників і класу капіталістів. **Народонаселення** - сукупність окремих класів, соціальних верств і груп, індивідів, які відповідно до біосоціальної сутності людини і передусім власних потреб й інтересів здійснюють власну життєдіяльність у межах певного ладу, вступають між собою у суспільні відносини.

На сучасному етапі розвитку суспільства найважливішими з усіх стратегічних ресурсів є людські, функціонування яких забезпечує соціально-економічний розвиток країни, а саме - економічно активне, тобто працездатне населення. Звідси особлива увага до дослідження демографічно-економічної ситуації у країні, аналізу якісного складу народонаселення за всіма відповідними параметрами.

Залежно від вікової структури населення люди виступають насамперед у ролі споживачів і/або виробників матеріальних і духовних благ, а також виконують функцію відтворення людського роду. Найбільше значення для соціально-економічного прогресу суспільства має населення працездатного віку. При визначенні державою такого віку мають вплив національні, культурні, історичні традиції і звичаї тощо, тому в різних країнах він неоднаковий. Наприклад, у Великобританії, Німеччині повнолітніми вважають осіб, які досягають 18 років, у Франції - 19, Бельгії - 21, у Нідерландах - 23 роки. В Україні повнолітніми є особи у віці 18 років.

Працездатний вік починається, як правило, раніше, але при цьому законодавчо встановлюється менша тривалість робочого дня, а в деяких країнах і нижчий рівень оплати робочої сили. Так, у Франції, Іспанії та інших

розвинутих країнах для працюючих віком до 18 років запроваджено мінімум заробітної плати - від 10 до 30 % мінімуму для дорослих.

Соціально-економічний прогрес країни залежить не лише від виконання активним населенням функцій виробника і споживача матеріальних і духовних благ, а й від реалізації кожним громадянином інших сутнісних сил, тобто від здійснення ним функцій власника, підприємця, організатора, від активної ролі у соціальному, політичному, правовому, культурному, духовному житті нації.

Населення виконує дві важливі функції: з одного боку, воно є виробником матеріальних благ і послуг, творцем суспільного національного продукту, з іншого споживачем матеріальних і духовних благ.

Економічно активне населення – це працездатне населення, яке упродовж певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів і послуг. До складу цього населення входять люди, зайняті господарською діяльністю, що приносить прибуток (у т. ч. пенсіонери) та безробітні люди, які хочуть працювати.

Економічно неактивне населення -це люди, які знаходяться на утриманні держави або окремих осіб. Сюди належать особи, які зайняті у домашньому господарстві чи навчаються, безробітні, що не шукають роботи і не бажають працевлаштуватись, а також пенсіонери, не зайняті господарською діяльністю.

Демографічний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування. Роль населення як основи суспільного виробництва полягає в тому, що воно виступає споживачем матеріальних благ і тим самим зумовлює розвиток насамперед галузей, які орієнтуються у своєму розміщенні на споживача.

На жаль, нинішня соціально-економічна криза ускладнила демографічні процеси, призвела до помилок і проблем, які болюче позначаються на головному суб'єкті нинішніх перетворень - населенні.

Однак найважливішою характерною рисою населення є те, що воно є природною основою формування трудових ресурсів, найголовнішого елемента продуктивних сил, які відіграють вирішальну роль як фактор розміщення трудомістких галузей господарства. Зайнята в суспільному виробництві частина населення є найбільш активною продуктивною силою суспільства, бо саме вона бере активну участь у створенні матеріальних цінностей. Частина матеріальних цінностей іде на споживання, а частина --

на розвиток виробництва. Але розвиток виробництва не є самоціллю, його роль полягає у тому, щоб забезпечити потреби суспільства, підняти життєвий рівень населення.

Таким чином, зміни в чисельності населення позначаються як на споживчому попиті в цілому, так і на його структурі. Населення виступає одночасно і як споживач, і як виробник матеріальних благ та послуг. Населення не існує поза економікою, як і економіка не функціонуватиме без населення.

Споживання як важлива форма людської життєдіяльності також має різноманітний вплив на структуру, функціонування і розміщення всіх галузей народного господарства. Основні характеристики відтворення населення впливають в першу чергу на розміщення і рівень розвитку тих галузей, які виробляють продукцію щоденного попиту, і насамперед продукти харчування. Потреби людей обумовлюють і розвиток галузей соціальної інфраструктури та сфери послуг.

7.6. Динаміка чисельності, її національний та віковий склад

Природною основою демографічного стану в Україні є народонаселення. Роль його як основи суспільного виробництва полягає в тому, що воно виступає споживачем матеріальних благ і тим самим зумовлює розвиток насамперед галузей, які орієнтуються у своєму розміщенні на споживача. Однак найважливішою характерною рисою народонаселення є те, що воно є природною основою формування трудових ресурсів, найголовнішого елемента продуктивних сил, які відіграють вирішальну роль як фактор розміщення трудомістких галузей господарства.

Чисельність населення, його динаміка і віково-статеву структуру є найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення. Найважливішим фактором динаміки загальної чисельності населення України є його природний рух. Зниження природного приросту спричиняє деформацію вікової структури населення, зумовлює зниження природного приросту трудових ресурсів. "Старіння" населення призводить до збільшення економічного навантаження на працездатних, труднощів у формуванні трудових ресурсів, забезпеченні народного господарства робочою силою.

Середня густина населення близько 84 осіб на 1 км². У минулому великий вплив на кількість, густоту населення України і внутрішні територіальні відміни мали постійні війни, які вів український народ з іноземними поневолювачами і загарбниками з Польщі, Туреччини, Угорщини, Румунії, Росії.

Особливо вплинули на кількість і густоту населення в Україні роки радянської влади і входження до складу Радянського Союзу. Починаючи з 1917 р., український народ втратив понад 25 млн. своїх громадян вбитими і закатованими. Це найбільший з відомих геноцидів (знищення за національною ознакою), що його знала історія людства: громадянська війна і агресія російських, польських і німецьких військ 1917-1920 рр., голодомори 1921-1923 рр., 1932- 1933 рр., масові репресії 1935-1939 рр., Друга світова війна, голод 1946-1947 рр. Під час освоєння цілинних і перелогових земель у 1953-1954 рр. з України було вивезено понад 1,5 млн осіб. і, нарешті, чорнобильська трагедія, що призвела до міграції сотень тисяч осіб і перетворення цілих районів нашої країни в безлюдні території.

Статеві-вікова структура населення є одним з важливих демографічних показників. Він дозволяє зробити певні висновки щодо демографічних тенденцій та визначити можливі зміни динаміки чисельності населення в майбутньому. Сама ж статеві-вікова структура населення є результатом особливостей народжуваності і смертності населення в конкретних історичних умовах відтворення.

Аналіз статистичних матеріалів свідчить про те, що в Україні спостерігається постійне переважання жінок в загальній чисельності її населення. При цьому абсолютна перевага жінок дещо зростає, хоч відносні показники свідчать про незначне вирівнювання співвідношень між чисельністю чоловіків і жінок. Перевага чисельності жінок над чоловіками пояснюється насамперед нижчою смертністю жінок, з одного боку, та війнами, міграцією за межі держави, що найбільше впливає на чисельність чоловіків, - з другого. Наприклад, якщо коефіцієнт смертності жінок у віці 40-50 років становив в останні роки 4,8-6,6 осіб на тисячу населення цього віку, то чоловіків - відповідно 13,1-19,5 осіб. Наявну структуру населення України можна вважати несприятливою з точки зору тенденцій шлюбності та природного відтворення населення. Так, у віковій групі до 25 років включно чисельність чоловіків була більшою, ніж жінок; у віковій групі понад 26 років чисельна перевага - на боці жінок. І ця перевага збільшується з кожною віковою групою. Серед міських жителів чисельна перевага настає вже з 17 років, а в сільській місцевості - після 40 років.

Важливу роль у природному відтворенні населення та визначенні демографічної бази трудових ресурсів відіграє характер вікової структури населення. Характерною особливістю сучасної вікової структури населення України є зниження частки дітей в загальній чисельності населення. Це свідчить про те, що в Україні на сучасному етапі її соціально-економічного

розвитку склався звужений тип відтворення населення. Причому сільське населення, судячи з його вікової структури, має менші можливості порівняно з міським щодо активізації відтворення нових поколінь.

Аналіз регіональних особливостей статеві-вікової структури населення України показує, що найбільша диспропорція у бік чисельної переваги жінок та загального постаріння населення характерна для Подільських та центральних областей України. Найбільш сприятлива статеві-вікова структура населення у західних областях: Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Рівненській.

Дослідження регіональних особливостей вікової структури населення дуже важливе, оскільки воно дає змогу глибше оцінити зміни в демографічній ситуації, визначити особливості формування трудових ресурсів у регіонах. Таким чином, територіальні особливості вікової та статевої структури населення є результатом відмінностей природного відтворення населення та його міграції.

Національний склад населення України характеризується значною чисельною перевагою основної нації - українців. За даними останнього перепису населення, українці становили понад 70% усіх жителів України. Крім того, значна чисельність українців проживає в близькому та далекому зарубіжжі. Поряд з українцями на території України проживає понад 100 національностей. Серед них найбільшу частку становлять росіяни - понад 20% всього населення країни. Друге місце за чисельністю після росіян займають жителі єврейської національності, чисельність яких постійно зменшується, і нині вони становлять близько 1% населення України проти 2,0% у 1959 році. На території України проживає значна чисельність населення з прилеглих до країни держав. Це, перш за все, білоруси, чисельність яких перевищує 400 тис. чоловік, молдавани (майже 300 тис. чол.), болгари (близько 250 тис. чол.), угорці (150 тис. чол.), румуни (100 тис. чол.), поляки (250 тис. чол.). Крім цих національностей, в Україні проживають греки, татари, вірмени, цигани, німці, гагаузи та ін.

Протягом історичного періоду національний склад населення України змінювався, і сучасні державні кордони країни суттєво відрізняються від етнічних меж проживання українців. Українці проживають не лише на суміжних з Україною територіях, а й багатьох віддалених від неї країнах світу. Але найбільша кількість українців проживає в Росії - понад 4,4 млн. чол. Це друга за чисельністю нація, що проживає в Росії. Значна частина українців постійно проживає в Польщі, Білорусі, Словаччині, Молдові, США, Канаді, Аргентині, Австралії, Німеччині та багатьох інших країнах світу.

7.7. Демографічна ситуація та її регіональні особливості

Демографічна ситуація - це прояв особливостей відтворення населення по основних його процесах в конкретному часі і місці (регіоні, країні). У сучасній Україні демографічна ситуація відрізняється великою гостротою і напруженістю. Вона визначається структурою населення і характером його руху, видами, типами і режимом відтворення, рівнем народжуваності і смертності, кількістю шлюбів та розлучень. У основі всіх цих процесів лежить соціально-економічне положення в країні.

Нерівномірність в розвитку суспільства, природно-екологічні і соціально-політичні потрясіння, війни, репресії, якими багата українська історія ХХ ст., і супутні їм різкі погіршення рівня життя відчутно позначаються на режимі відтворення населення, ведуть до падіння народжуваності, зростання смертності. До подібних наслідків приводять і умови політичної і економічної нестабільності, які викликані останніми роками хиткою системою управління, з важко керованим процесом встановлення цивілізованих норм правової держави і ринкових відносин.

Демографічна політика - цілеспрямована діяльність державних органів і в та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Об'єктами демографічної політики може бути населення країни в цілому або окремих регіонів, соціально-демографічні групи населення, сім'ї певних типів або стадій життєвого циклу. Вона є комплексом заходів економічних (оплачувані відпустки і різні види допомоги при народженні дітей, допомога на дітей залежно від їх кількості, віку, типу сім'ї тощо), адміністративно-правових (законодавчі акти, які регламентують шлюби, розлучення, положення дітей у сім'ях, аліментні обов'язки та ін.), а також виховних і пропагандистських, покликаних формувати суспільну думку, норми і стандарти демографічної поведінки.

Становлення ринкових відносин приводить до природного переміщення зайнятості з виробничої сфери в сферу обслуговування. Проте, щоб рівень виробництва забезпечував потреби економіки і населення, необхідна висока продуктивність праці, а цим вітчизняна промисловість не відзначається. Зниження питомої ваги промисловості в структурі зайнятості населення повинне супроводжуватися зростанням економічної ефективності промислового виробництва на основі досягнень науково-технічного прогресу, наукової організації праці і виробництва, чого насправді в промисловості не відбувається. Ці вимоги в рівній мірі відносяться і до будівництва, і до інших галузей економіки.

Сучасна демографічна ситуація характеризується збереженням тенденції скорочення чисельності населення України, його економічно активної частини і питомої ваги зайнятості населення.

Прогноз характеру відтворення населення, здійснений Інститутом демографії і соціальних досліджень національної академії наук сумісно з Держкомітетом України, показує, що чисельність її населення найближчими роками і далі скорочуватиметься унаслідок зниження протягом останніх 15 років рівня народжуваності і зростання смертності і може скоротитися до 35 млн. осіб в 2050 році. Питома вага населення молодше працездатного віку знизилась з 23% в 1995 році до 15,4% в 2005 році, а молодь, як відомо, є основним джерелом поповнення населення в працездатному віці.

Як і в глобальному масштабі, в Україні відбувається старіння населення, а також урбанізація – зростання частки міських жителів. Найбільш швидко зростає чисельність населення великих міст – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса – за рахунок прибуття населення з невеликих міст і сіл в пошуках роботи.

Серед регіональних проблем необхідно відзначити особливо низьку народжуваність в Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Вінницькій областях України, а також деформовану у бік збільшення частки населення старшого віку і абсолютне переважання в цій структурі жінок

Масштаби депопуляції (переважання померлих над народженими) протягом останніх років найбільшими були у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Луганській областях, де раніше мав місце найвищий природний приріст населення. Низькі коефіцієнти природного приросту характерні не лише для областей Донбасу і Придніпров'я, але і для Вінницької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської областей.

Другим регіоном за величиною відносних показників природного приросту населення є південні території України - Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська та Херсонська області.

До третього ареалу за близькими за значеннями показниками природного приросту населення входять Хмельницька, Тернопільська та Житомирська області. В цих областях від'ємні значення показників природного приросту є значними.

Єдиний ареал на Україні, в якому відносні показники природного руху населення мали додатне значення і протягом значного історичного періоду зберігався природний приріст населення, формується такими областями, як

Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Львівська, Волинська та Чернівецька області.

Важливими факторами, що впливають на відтворення населення, є соціальні та природні умови його життєдіяльності. Особливо гостро їх дія проявилася в областях Донбасу та Придніпров'я, де сформувалися значні гіперурбанізовані території з високим рівнем забруднення атмосферного повітря, води, ґрунтів та продуктів харчування. Усе це знижує показники здоров'я населення, зокрема дітей. Такий же негативний вплив несприятливих природних умов проявляється і в інших високо урбанізованих регіонах України.

Негативний вплив на відтворення населення України ще довго матиме і значне радіоактивне забруднення її території. Нині понад 3 млн. чоловік проживає на території з різним ступенем радіоактивного забруднення. Вплив різних факторів, пов'язаних з цим явищем, погіршує стан демографії. Це стосується насамперед таких областей України, як Київська, Житомирська, Волинська, Рівненська та Чернігівська.

Отже, демографічні процеси не можуть залишатися без уваги держави, оскільки вони торкаються найважливіших сфер життя людей і рівня економічного розвитку країни.

7.8. Трудоресурсна ситуація, ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості

Наведені вище відомості про демографічну ситуацію в країні необхідні для вивчення процесів відтворення трудових ресурсів, визначення їх кількісної та якісної структури. Вони складаються переважно з працездатного населення у працездатному віці. До трудових ресурсів належать також пенсіонери, зайняті в суспільному виробництві, а також підлітки віком 14-15 років, які з тих чи інших причин працюють у сфері матеріального виробництва або невиробничій. З трудових ресурсів потрібно вилучити інвалідів праці чи дитинства працездатного віку, які не зайняті в господарстві, а також незайнятих пенсіонерів працездатного віку. В розвинених країнах ринкової економіки замість терміна «трудова ресурси» вживається поняття «економічно активне населення».

Трудова ресурси – важлива частина економічного потенціалу країни. Кількість трудових ресурсів постійно змінюється. Якщо в 1991 році чисельність трудових ресурсів становила 29,8 млн.чол., то за даними, наведеними в проекті прогнозу економічного і соціального розвитку України до 2015 року, чисельність зайнятих в галузях економіки, досягне свого

мінімального значення у 2010 році – 19,5 млн. чол., в подальшому очікується поступове зростання зайнятих на 1-2 млн. чол. за 10 років.

Чисельність та динаміка трудових ресурсів справляють певний вплив на характер розвитку виробництва та економіку (інтенсивний чи екстенсивний тип розвитку) скорочення приросту трудових ресурсів обмежує можливість екстенсивного розвитку виробництва й збільшує залежність економічного зростання від підвищення продуктивності праці на базі науково-технічного прогресу та створення високоефективного трудового потенціалу.

Трудовий потенціал – сукупність працездатного населення з врахуванням інтелектуального розвитку, здібностей, знань, умінь, досвіду, духовних цінностей, звичаїв, традицій, переконань і патріотизму. Управління ефективним використанням трудового потенціалу повинно виходити із оцінки його якості та забезпечувати її покращення.

Збереження та відтворення трудового потенціалу повинно здійснюватись за такими напрямками:

- постійне відслідковування визначальних показників стану трудового потенціалу в галузях і регіонах, що дасть можливість їх оцінити і на цій основі розробляти відповідні заходи на державному та регіональному рівнях;
- впорядкування регулюючої функції мінімальної заробітної плати;
- обґрунтування міжгалузевої, міжкваліфікаційної та міжпосадової диференціації заробітної плати;
- застосування цілеспрямованої, суворо вибіркової підтримки висококваліфікованих трудових колективів та окремих категорій спеціалістів;
- перехід до нової моделі відтворення робочої сили, яка б забезпечила відповідність трудового потенціалу вимогам, пов'язаним з процесом входження України в світовий економічний простір.

Переважаюча більшість наукових досліджень в галузі відтворення трудового потенціалу й ринку праці лягла в основу розробки таких програм, як Державна та регіональна програми зайнятості; Державна програма соціально-економічного розвитку; програма розвитку підприємництва, довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства; програма „Діти України”. Всі ці програми направлені на відтворення якісного трудового потенціалу.

Кількість трудових ресурсів не завжди пропорційна чисельності населення, а залежить насамперед від його вікової структури. Чим більша в структурі населення частка осіб віком до 16 або понад 60 років, тим менша

чисельність трудових ресурсів. Вона може зростати за рахунок додаткового залучення у виробництво людей пенсійного та підліткового віку. Кількість трудових ресурсів можна регулювати й за рахунок зміщення меж працездатного віку. Важливим резервом збільшення трудових ресурсів є поліпшення умов праці, техніки безпеки, охорони здоров'я, що сприяють зниженню смертності та інвалідності осіб у працездатному віці, зменшенню чисельності Збройних сил або скороченню строку служби в армії, ліквідації пілг для передчасного виходу на пенсію тощо. Істотно впливає на кількість трудових ресурсів статевий склад населення. В умовах зниження природного приросту трудових ресурсів велике значення має поліпшення їх якісного складу. Прогресивною вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб віком до 40 років. В умовах науково-технічного прогресу це найважливіший чинник трудозабезпечення майже всіх галузей економіки. Аналіз тенденцій природного приросту населення, зрушень у його статеві-віковій структурі є основою для прогнозування на перспективу чисельності й структури трудових ресурсів. Під **трудовим потенціалом** розуміють систему, що має просторову та часову орієнтацію, елементами якої виступають трудові ресурси з урахуванням усієї сукупності їхніх кількісних та якісних характеристик, зайнятості й робочих місць.

Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними чинниками (природним приростом, станом здоров'я, міграційною рухомістю та ін.), потребами суспільного виробництва в робочій силі й відповідно можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях. Якість трудового потенціалу - поняття відносне. Воно характеризується показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного робітника або робочої сили. Ці якісні характеристики можуть бути розкриті за допомогою сукупності ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та ін.

Зайнятість населення забезпечується на національному ринку праці, де формуються і діють сукупний попит і сукупна пропозиція робочої сили. Через те, що ринок праці є економічною формою взаємовідносин між носіями робочої сили і роботодавцями, то зайнятість населення може здійснюватись тільки на ньому.

Ринок праці - це соціально-економічна категорія, яка охоплює історично сформований специфічний суспільний механізм регулювання певного комплексу соціально-трудова відносин, який сприяє встановленню і дотриманню балансу інтересів між працівниками, підприємствами і

державою. Як і будь-який інший, ринок праці характеризується видом товару, який на ньому продається, його ціною, попитом і пропозицією.

В Україні прийнято ряд законодавчих актів у галузі удосконалення використання робочої сили, працевлаштування та зайнятості населення. Зокрема, закони України: „Про зайнятість населення”, „Про підвищення соціальних гарантій для громадян”, „Про охорону праці”, „Про організацію оплачуваних громадських робіт”, „Про інспекцію з контролю за виконанням законодавства про зайнятість населення”, „Про порядок реєстрації громадян як безробітних, виплати допомоги членам їх сімей”, „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді України”. Існуюче законодавство в галузі зайнятості відіграє позитивну роль у механізмі регулювання ринку праці.

Регулювання зайнятості здійснюється на базі правових, адміністративних та економічних регуляторів.

Правові механізми розвитку ринку праці включають нормативно-правове забезпечення оптимізації заробітної плати на рівні ціни робочої сили, соціальних гарантій при безробітті. Система цих механізмів діє у всіх аспектах соціально-трудових відносин: соціальна підтримка як працюючих, так і безробітних, соціальний захист неконкурентоспроможної робочої сили (молоді, інвалідів, багатодітних сімей).

Адміністративні механізми (центрів зайнятості, центрів профорієнтації, центрів реабілітації) спрямовані на створення адекватної інфраструктури ринку праці.

Економічні механізми реалізуються через диференційовану систему податків, формування спеціальних страхових фондів, використання квот на працевлаштування, надання позики, кредиту для організації додаткових робочих місць. Знижуючи процентні ставки за кредит, держава робить його дешевшим, що в свою чергу призводить до збільшення інвестицій розширення виробництва; сприяння постачанню ресурсами й збуту продукції за умов збільшення робочих місць; фінансування для створення приватних господарств, сімейного бізнесу.

Система показників ефективної зайнятості населення включає рівень трудової участі населення, що відображає частку працездатного населення, залученого в різні форми та види економічної діяльності; розподіл робочої сили за галузями та сферами господарювання; фондо- і енергоозброєність робітників; організацію трудового процесу, що визначається розстановкою та використанням робочої сили безпосередньо на робочих місцях.

Найбільша чисельність працюючих сконцентрована у сільському господарстві (5,4 млн. осіб, або 25,2% всіх зайнятих у 2006 р.), що значно перевищує чисельність зайнятих у промисловості (4,4 млн. осіб). Така структура зайнятості не відповідає інноваційним стратегіям розвитку, зорієнтованим на випереджальний розвиток наукоємних сфер промислового виробництва, спроможних забезпечити оновлення техніко-технологічної бази сільськогосподарського виробництва. Для порівняння: частка сільськогосподарського сектору в Канаді становить 2,8% загальної чисельності зайнятих, у Франції - 3,6, в Угорщині - 6,3, у Польщі - 19,3, у Чехії - 4,8%.

Безробіття - це соціально-економічне явище, коли частина економічно активного населення не може застосувати свою здатність до праці у виробництві матеріальних благ, наданні послуг або підприємницькій діяльності. Тоді нормальне здійснення процесу відтворення робочої сили порушується.

Безробітні у визначенні Міжнародної організації праці (МОП) - особи, віком 15-70 років (zareєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам: не мали роботи (прибуткового заняття); протягом останніх чотирьох тижнів шукали роботу або намагалися організувати власну справу; впродовж найближчих двох тижнів не були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за плату за найм або на власному підприємстві.

Відповідно до Закону України "Про зайнятість населення" безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до бажаної роботи. Кількість безробітних - це абсолютний показник безробіття, який характеризує його розміри. Відношення (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до працездатного населення працездатного віку називається рівнем зареєстрованого безробіття.

За даними Держстату, на 1 лютого 2012 р. в Державній службі зайнятості було зареєстровано 520,9 тис. безробітних (482,8 тис. у грудні), з них 398,4 тис. (365,3 у грудні) тис. отримують допомогу з безробіття. Середній розмір допомоги на одного безробітного становив 917 грн (845 грн в грудні 2011 р.). Безробіття міського населення склало 286,2 тис. осіб, сільського - 234,7 тис. осіб.

Система заходів щодо регулювання безробіття в Україні включає: розвиток розгалуженої системи державної служби зайнятості, професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів; надання підприємцям субсидій, премій та податкових пільг для найму додаткової робочої сили або переведення частини працівників на скорочений робочий день; державну підтримку нетрадиційним сферам зайнятості; стимулювання підприємців до навчання, перекваліфікації й подальшого працевлаштування додаткової робочої сили; залучення приватного (як вітчизняного, так й іноземного) капіталу в райони зі стійким рівнем безробіття; регулювання можливості працевлаштування за кордоном, приєднання України до міжнародного ринку праці; стимулювання осіб, що отримують державну допомогу, до пошуку робочих місць.

Механізм соціальної допомоги безробітним становлять різні види компенсацій при втраті роботи; особливі гарантії працівникам, які втратили роботу в зв'язку зі змінами в структурі виробництва й організації праці; стипендії на час професійної підготовки та пере-підготовки, виплати допомоги по безробіттю.

Виходячи з вищевикладеного, проблема безробіття є ключовим питанням у ринковій економіці, і, не вирішивши його неможливо налагодити ефективну діяльність економіки.

Питання для самоперевірки.

1. В чому заключається сутність природно-ресурсного потенціалу та яка його структура?
2. Що розуміється під кількісною і якісною оцінкою природних ресурсів та природних умов?
3. Дайте характеристику основних видів природних ресурсів.
4. Основні шляхи ресурсозбереження та їх практичне значення.
5. Назвіть основні екологічні проблеми України.
6. Охарактеризуйте національний та статевий склад населення України.
7. Трудові ресурси – склад та структура.
8. Ринок праці в Україні.
9. Міграція – сучасні тенденції.
10. Економічно активне населення та безробіття.
11. Ефективність використання трудових ресурсів в Україні.
12. Проблеми раціонального використання трудових ресурсів потенціалу країни.

ЛЕКЦІЯ 8.

МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ

8.1. Міжгалузеві промислові комплекси як основа функціональної структури народного господарства України

8.2. Територіальна та функціонально-компонентна структура міжгалузевих комплексів

8.3. Форми суспільної організації виробництва

8.1. Міжгалузеві промислові комплекси як основа функціональної структури народного господарства України

Галузева (компонентна) структура відображає співвідношення, зв'язки і пропорції між групами галузей. Головними її компонентами є дві сфери – виробнича і невиробнича. Виробнича сфера складається з окремих ланок (їх ще називають народногосподарськими галузями). Зокрема, це промисловість (добувна й обробна), сільське господарство, будівництво та ін. Сектори (ланки) виробничої сфери поділяють на галузі – крупні і вузькі. Наприклад, промисловість складається з металургійної, хімічної, машинобудівної, сільське господарство – з рослинництва і тваринництва.

У невиробничій сфері виділяють п'ять ланок: апарат органів державного та громадського управління; житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування; охорона здоров'я, спорт, соціальне забезпечення; освіта, культура, наука, мистецтво; сфера фінансів, кредитування, страхування.

Галузі можуть не тільки дробитися, але й об'єднуватися у великі функціональні комплекси – важливі ланки функціональної структури виробництва – міжгалузеві виробничі комплекси.

Міжгалузевий виробничий комплекс - це сукупність декількох галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію (паливно-енергетичний), або послідовно переробляють певну вихідну сировину, включаючи її добування (лісовиробничий, агропромисловий, будівельний), або ж розв'язують важливу загальнодержавну економічну, соціальну чи іншу проблему (військово-промисловий, рекреаційний, продовольчий комплекси). Отже, міжгалузеві виробничі комплекси - це система взаємопов'язаних галузей, об'єднаних певною спільною функцією, узгоджений розвиток підприємств якої забезпечує найбільший ефект. Найчастіше виділяють такі МВК: паливно-енергетичний, машинобудівний, хімічний, лісовий,

будівельно-індустріальний, агропромисловий, транспортний, рекреаційний тощо.

Міжгалузевий комплекс (МК) - система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер. Він формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. У цьому разі міжгалузеве кооперування є формою планово організованих зв'язків між підприємствами (установами), які входять до складу галузей господарства виробничої та невиробничої сфер. Разом з галузевою спеціалізацією міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва. У широкому розумінні міжгалузеву кооперацію розглядають як взаємодію різних галузей, діяльність яких спрямована на вирішення певних економічних, соціальних, екологічних, науково-технічних проблем на державному чи регіональному рівнях. Міжгалузеве кооперування - один з найважливіших чинників міжгалузевої інтеграції, зокрема формування міжгалузевих комплексів.

Міжгалузевий регіональний комплекс - сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв в економічних районах, вузлах, центрах, завдяки якому може бути забезпечений максимальний господарський ефект при найменших витратах. Досягнення таких результатів можливе при найбільш раціональному підборі взаємопов'язаних галузей, підприємств і виробництв, забезпеченні економічно ефективних пропорцій їх розвитку, оптимальних розмірів підприємств з урахуванням загальнодержавних інтересів та відповідно до місцевих природних і економіко-географічних умов.

Міжгалузеві територіальні комплекси формуються в межах інтегральних господарських (наприклад, АПК економічного району, штату, провінції, області, краю, адміністративного району тощо). Вони поділяються на регіональні та локальні. **Регіональні комплекси** формуються у відповідних регіонах (республіка, економічний район, область). **Локальні комплекси** - комплекси внутріобласних, низових районів, економічних вузлів і центрів.

За визначенням О.І. Шаблій, міжгалузевий територіальний комплекс (МТК) – це утворення, що формується як сукупність декількох взаємопов'язаних галузей (чи їхніх сторін) матеріальної і (або) духовної сфер на певному рівні територіальної спільності. МТК – це абстрактний об'єкт методологічного і територіального дослідження. Із зміною умов господарювання змінилися і підходи до трактування цього поняття і прикладне значення його дослідження.

Змінилися підходи і до розуміння факторів формування МТК. Вважалося, що основними чинниками утворення комплексів і їх територіальної організації є певні види ресурсів. А обґрунтовувати особливості розвитку МТК потрібно на основі поєднання різних факторів. Однак зараз доведено, що не лише природні ресурси можуть виступати стимулом для розвитку відповідного МТК. А передумови для його створення можуть бути пов'язані із дією не комплексу факторів, а одного - провідного.

Структуру, яка сьогодні з виняткової поступово перетворюється на типову в розвинутих країнах Європи, окремих районах США та Канади. Передусім, механізм формування цієї структури характеризується переважанням одного фактора - споживацького. Навіть ті галузі, що залежать від сировини - максимально наближені до споживача, щоб швидко відреагувати новою продукцією на зміну попиту (металургія, хімічна індустрія, енергетика, не кажучи вже про харчову, легку промисловість чи сервіс. Головним суддею і вирішальним фактором розміщення продуктивних сил стає споживач. Стосовно споживацького попиту, то він настільки урізноманітнися і індивідуалізувався, що став визначати не лише, де розмішувати підприємство, а й з якою інтенсивністю йому працювати.

Виробництво промислової продукції не є сьогодні самоціллю, бо вона сама стає ланкою в більш важливому і складному ланцюжку, який з'єднує виробництво і споживача.

Основними чинниками утворення комплексів і їх територіальної організації є певні види ресурсів (вугілля, нафта, газ, залізна руда, ліс, енергетика, трудові ресурси тощо). Стимулятором розвитку багатьох міжгалузевих комплексів є локальні природні ресурси. Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів.

На базі використання мінерально-сировинних, сільськогосподарських, лісних, рибпромислових та інших ресурсів формуються основні типи міжгалузевих регіональних комплексів: мінерально-промислової, агропромислової, лісопромислової, морепромислової орієнтації. Вони відрізняються природними та економічними умовами формування, положенням відносно джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів та місць споживання готової продукції, виробничою спеціалізацією і структурою, рівнем розвитку, особливостями територіальної організації та ін.

В залежності від характеру взаємного поєднання галузей та внутрішньогалузевих зв'язків виділяють *прості та складні комплекси*. Якщо

галузі розвиваються відособлено, не мають між собою тісних виробничих зв'язків, але розміщені в одному районі, то вони можуть використовувати для виробничих потреб трудові ресурси, енергетичну базу, транспорт, комунікації. Вже той факт, що різні виробництва знаходяться в одному районі, до певної міри вказує на те, що вони мають певний вплив на характер комплексоутворення. Таке поєднання підприємств називають **простим комплексом**. Воно передбачає певні спільні обслуговуючі виробництва, зокрема виробничу і соціально-побутову інфраструктуру (будівельна база, транспорт, енергетика, водопостачання, ремонтні база, складське господарство, житлово-комунальне господарство, сферу послуг). Прості комплекси можуть поступово трансформуватися у **складні** утворення за умови розвитку нових підприємств, що виникають в результаті комбінування і територіального зближення кооперованих виробництв. Особливо сприятливі умови для комплексоутворення створюються при послідовній обробці сировини і напівфабрикатів в стадіях виробничого процесу та виробничих відходів. У таких випадках поглиблюється комплексність і формуються нові галузі спеціалізації, зазнає певних змін виробнича і територіальна структура.

Визначились два основних підходи до виділення міжгалузевих комплексів: цільовий і технологічний.

При **цільовому підході** міжгалузевий комплекс розглядається як група галузей (підгалузей) господарського комплексу або окремих виробництв, які поєднані однією програмою і єдиною метою розвитку. В міжгалузевий комплекс у цьому разі включаються галузі, пов'язані між собою реалізацією будь-якої господарської цілі, а також структурні підрозділи виробничої та невиробничої сфер, які потрібні для досягнення поставленої мети. Недолік такого підходу виявляється в непостійності та нестійкості галузевого складу через вузьку спеціалізацію комплексів та різночасову реалізацію господарських цілей.

Технологічний підхід передбачає групування галузей, які пов'язані між собою послідовністю переробки і використання загального вихідного матеріалу та однаковим призначенням продукції. За такого підходу комплекс включає в себе весь виробничо-технологічний цикл (від видобутку природних ресурсів до отримання кінцевого продукту).

Використання міжгалузевих комплексів регіону як об'єктів територіального управління сприяє більш ефективному поєднанню загальногосподарських та регіональних інтересів у розвитку суспільного виробництва, більш глибокому науковому обґрунтуванню прогнозів і

розробці на цій основі довгострокової концепції розвитку суспільного господарства регіону.

Міжгалузевий комплекс об'єднує економічно взаємопов'язані галузі виробничої та (або) невиробничої сфер. Формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ і галузей. Міжгалузеві комплекси розрізняються за характером зв'язків між галузями:

1) підприємства пов'язані послідовною та паралельною переробкою певного типу сировини (агропромисловий, лісопромисловий);

2) зв'язки між підприємствами виникають на основі виробництва взаємозамінної продукції (паливно-енергетичний комплекс, транспортний комплекс);

3) сукупність галузей, діяльність підприємств яких спрямована на розв'язання певної проблеми (продовольчий комплекс).

Ядро міжгалузевого комплексу представлене галузями, підприємства яких здійснюють його головні економічні та соціальні функції. Міжгалузеві комплекси формуються на базі енерговиробничих циклів. Це типова, існуюча сукупність виробничих процесів, що виникають взаємозумовлено довкола основного процесу для даного різновиду енергії та сировини.

На думку В. Рудашевського, є три типи МК залежно від набору виконуваних ними функцій:

1. *Монопродуктові*, що орієнтуються на випуск одного основного кінцевого виробу.

2. *Субпродуктові*, у яких випуск головної продукції супроводжується виробництвом супутньої.

3. *Поліпродуктові*, які, враховуючи потребу комплексного освоєння території та її природних ресурсів, зустрічаються найчастіше. Вони виробляють декілька самостійних різновидів продукції.

Залежно від територіальних масштабів міжгалузеві комплекси поділяють на міждержавні, господарські й територіальні. Міждержавні міжгалузеві комплекси розвиваються на основі інтеграції кількох міжгалузевих комплексів декількох держав (паливно-енергетичний комплекс). Господарські комплекси складаються і функціонують у структурі господарства країни.

До найважливіших із них належать:

- 1) паливно-енергетичний;
- 2) металургійний;
- 3) машинобудівний;
- 4) хімічний;

- 5) лісопромисловий;
- 6) будівельний;
- 7) соціальний;
- 8) агропромисловий;
- 9) транспортний.

Основні риси міжгалузевих комплексів наступні:

- МТК є багатогалузевими;
- галузі у МТК поєднуються різними типами зв'язків. Між галузями встановлюються кількісні пропорції;
- МТК властива цілісність, які відображає системні поєднання міжгалузевих поєднань, а саме: взаємокоординовану і субординовану роботу всіх галузей як єдиного цілого, високу їх продуктивність і низьку собівартість кінцевого продукту. Ці ознаки відсутні в окремих складових елементах-галузях;
- функціональним ядром комплексів є галузі різного рівня: сектори національного господарства (наприклад, сільське господарство і промисловість в агропромисловому комплексі), великі галузі у промисловості;
- МТК формуються на територіях певного рангу (економічних та адміністративно-територіальних областях, районах);
- функціонально усі галузі того чи іншого комплексу націлені на ефективне задоволення певних потреб суспільства. Від таких потреб, тобто з кінця, формується комплекс. Зараз ці потреби встановлюються як було сказано вище на основі вивчення споживчого попиту.

Основними первісними ланками міжгалузевих комплексів є підприємства і установи.

Дослідження територіальної організації міжгалузевих комплексів дає можливість встановити ступінь освоєння території, відповідність спеціалізації наявним природним ресурсам, вивчити роль і значення кожного з них в системі ТПП.

В умовах ринкової економіки створюються нові форми об'єднань підприємств – концерни, асоціації, консорціуми, акціонерні товариства, союзи та інші спільні підприємства галузевого чи міжгалузевих характеру, регіональні чи міжрегіональні.

8.2. Територіальна та функціонально-компонентна структура міжгалузевих комплексів

На вищому рівні управління міжгалузевими комплексами (МК) здійснюється відповідними міністерствами, комітетами тощо. Основними формами управлінської організації міжгалузевих комплексів на низовому

рівні є виробничі та науково-виробничі об'єднання, промислові та агрокомбінати, агроторговельні підприємства, лісокомбінати тощо. Такі об'єднання в Україні забезпечують більше ніж половину обсягу всієї промислової продукції.

Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів. Вони відрізняються: природними й економічними умовами формування; розташуванням щодо джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів і місць споживання готової продукції; виробничою спеціалізацією і структурою; рівнем розвитку; особливостями територіальної організації та іншими ознаками.

Оскільки МТК – територіальне утворення, то важливою ознакою МТК є їх територіальна структура. У ній відображаються різні форми просторових формувань – міжгалузеві пункти, центри, вузли, райони, зони:

1. Міжгалузевий пункт включає одне провідне підприємство (установу) – інтегратор. У цю первинну таксономічну одиницю територіальної структури міжгалузевих комплексів включають прилеглу сировинну зону або невеликі заводи-суміжники одного населеного пункту (машинобудівний пункт). Промисловий (агропромисловий) пункт - поселення разом з промисловим підприємством, яке виникло при ньому (наприклад, селище міського типу, населення якого працює на електростанції, хутір з лісопильним підприємством).

2. Міжгалузевий центр – місце (як правило, поселення), в якому як правило розташовуються два і більше підприємств-інтеграторів, не зв'язаних між собою.

3. Міжгалузевий вузол – це компактна господарська територія, на котрій розміщена група взаємопов'язаних підприємств певного МТК, об'єднаних тісними виробничими чи іншими контактами, єдністю економіко-географічного положення, системою (або одним) населеним пунктом, спільною сировинною або енергетичною базами. Це зосередження на обмеженій території (рангу територіально-господарського підрайону, міської агломерації) виробничо-технологічного територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується й на даний час.

В Україні розвиваються понад 70 промислових вузлів. Найбільшими є Донецько-макіївський, Київський, Запорізький, Харківський, Дніпропетровсько-Дніпродзержинський вузли.

4. Міжгалузевий район – відносно велика територіальна частина господарства країни, що містить пункти, центри, вузли і характеризується

всеукраїнською та міжнародною спеціалізацією, а також глибокими зв'язками комплексування. Це інтегральний район з переважаючим значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації (Донбас, Придніпров'я та ін.).

5. Міжгалузеві зони - поєднують у собі всі вище перераховані компоненти. Її поясне простягання часто зумовлюється дією закону зональності, котрий особливо впливає на розміщення лісових ресурсів та спеціалізацію сільського господарства.

Галузеву структуру міжгалузевого комплексу можна розглядати на підставі концепції функціонально-компонентної структури комплексів. Зокрема Е. Алаєв виділяє:

- галузі спеціалізації, які визначають місце району у територіальному поділі праці і беруть участь у міжрайонному обміні продукцією чи послугами;
- допоміжні галузі забезпечують напівфабрикатами, виробничими послугами, головними засобами, в тому числі будівництвом галузі першої групи;
- обслуговуючі галузі забезпечують населення регіону, а також суспільне невиробниче споживання продуктами і послугами.

Цей поділ досить умовний, оскільки ті ж обслуговуючі галузі можуть давати дешеву продукцію (послуги) для позарайонного споживання, отже, можуть бути галузями спеціалізації.

Ще один підхід до функціонально-компонентної структури – підхід ієрархії розшарування. Він передбачає виділення інфраструктури і ультраструктури, роль яких у функціонуванні комплексів різна.

Інфраструктура - це поєднання діючих споруд, будинків, інженерних комунікаційних мереж і систем, які прямо не належать до виробництва, але необхідні для виробництва матеріальних благ (виробнича інфраструктура – транспорт, зв'язок, мережі водо- і енергопостачання, будівельні організації та ін.) і забезпечення повсякденної життєдіяльності населення (соціальна інфраструктура – заклади побутового обслуговування, освіти, охорони здоров'я, культури тощо). Часто в поняття інфраструктури включають галузевий зміст: це допоміжні й обслуговуючі галузі загального призначення.

Ультраструктура – це поєднання галузей, галузевих і міжгалузевих комплексів, які безпосередньо належать до виробництва матеріальних благ та інформаційного продукту. Виробництво інформаційного продукту дуже важливе в період інформатизації суспільства, й особливо виробничої сфери.

8.3.Форми суспільної організації виробництва

На різногалузевих підприємствах під впливом науково-технічного прогресу відбуваються складні й суперечливі процеси дальшого усупільнення й суспільного поділу праці. Ці процеси виявляються в еволюційному розвитку низки суспільних форм організації виробництва. В усьому світі спостерігається стала тенденція підприємств різних форм організації виробництва до об'єднання.

Серед них провідна роль належить концентрації виробництва, на засаді якої створюються й розвиваються інші форми його організації - деконцентрація, спеціалізація, конверсія, кооперування, комбінування і диверсифікація, кожна з яких має свої об'єктні види та показники рівня розвитку.

Концентрація - це зосередження виробництва на великих підприємствах (виробнича концентрація) та зосередження підприємств однієї галузі на обмеженій території (територіальна концентрація виробництва). Зростання концентрації виробництва відбувається за рахунок розширення діючих підприємств, будівництва нових великих підприємств або об'єднання декількох малих. Концентрація - це процес зосередження виробництва, робочої сили, засобів праці на великих підприємствах, тобто процес усупільнення виробництва через збільшення обсягів випуску продукції.

У сучасних умовах процес концентрації промислового виробництва є не просто збільшенням кількості основних фондів. Йому притаманна докорінна зміна техніки на базі НТП, зосередження її на великих підприємствах. На розвиток концентрації виробництва впливають такі чинники, як зростання потреби в окремих видах продукції, технічний прогрес у промисловості.

Економічний ефект при цій формі організації виробництва забезпечується за рахунок зменшення затрат на одиницю продукції, збільшення фінансових можливостей для модернізації підприємства.

Концентрація виробництва на підприємстві можна досягається збільшенням кількості машин, устаткування, технологічних ліній попереднього технічного рівня; застосуванням машин і устаткування зі збільшеною одиничною потужністю; одночасним збільшенням машин (устаткування) як попереднього технічного рівня, так і сучасного. Тому у господарській практиці виокремлюють три основні види концентрації:

1.Агрегатну - збільшення одиничної потужності або продуктивності технологічних установок, агрегатів, устаткування;

2. Технологічну - укрупнення виробничих одиниць (цехів, відділів, виробництв) підприємства;

3. Заводську (фабричну) - процес збільшення розміру самостійних підприємств (заводів, фабрик, комбінатів, виробничих та інших об'єднань), що здійснюється на засаді агрегатної та технологічної концентрації виробництва.

Розрізняють абсолютний і відносний рівні концентрації виробництва. Перший характеризується середнім розміром підприємств тієї чи іншої галузі народного господарства, другий - часткою великих підприємств за певним показником.

Створення і функціонування надміру великих підприємств є часто недоцільним не лише з економічних, а й з екологічних та соціальних міркувань; воно призводить до посилення монополізму і через це заважає розвитку конкуренції продуцентів на світовому й національному ринках. Тому в період переходу до ринкових відносин між виробниками і споживачами більш важливим стає зворотний процес - **деконцентрація виробництва**. Такий процес повинен здійснюватись завдяки утворенню широкої мережі малих та середніх підприємств і поділу існуючих великих підприємств. Світовий досвід свідчить про те, що малі підприємства (фірми) є технічно (технологічно) передовими, спеціалізованими, мобільними та економічно ефективними виробництвами, які домінують передовсім у науково-виробничій сфері діяльності.

Спеціалізація виробництва - це процес зосередження випуску певних видів продукції в окремих галузях промисловості, на окремих підприємствах та в їх підрозділах, тобто це процес виробництва однорідної продукції або виконання окремих технологічних операцій на підприємствах, в об'єднаннях або галузях. В основі спеціалізації лежить поділ праці. Адже суть будь-якого поділу праці полягає в спеціалізації виробника на випуск будь-якої продукції в обсягах, що перевищують його власну потребу, при одночасній відмові від виробництва іншої (також необхідної даному виробнику) продукції. Заведено виокремлювати кілька її об'єктних видів.

До предметно спеціалізованих відносять підприємства, що випускають кінцеву, готову до споживання продукцію (тракторний завод, взуттєва чи кондитерська фабрика тощо); подетально спеціалізованих - підприємства з виготовлення окремих деталей (редукторів, гумотехнічних виробів, інтегральних схем тощо) та агрегатів і вузлів для комплектування готової продукції (двигуни, електроустаткування, будівельні конструкції); технологічно (стадійна) спеціалізованих - самостійні вироб-

ництва з виконання окремих стадій технологічного процесу (ливарні, ковальсько-штампувальні, складальні заводи в машинобудуванні, прядильні та чаєрозжувальні фабрики у легкій і харчовій промисловості тощо); функціонально спеціалізованих - ремонтні заводи, підприємства із виготовлення стандартної тари, машиносервісні організації.

Спеціалізація підприємств є важливою передумовою неухильного підвищення ефективності їхньої господарської діяльності.

Основні переваги спеціалізації: створення передумов для механізації та автоматизації виробництва; вища якість продукції; більше можливостей для застосування продуктивної техніки і технології та ефективного їх використання; досягається зменшення витрат на виробництво продукції за рахунок вищого рівня механізації та автоматизації праці, застосування кваліфікованішої робочої сили; зумовлюється необхідність об'єктивного розвитку стандартизації та сертифікації виробництва.

Кооперування – це тривалі виробничі взаємозв'язки підприємств, що спільно виготовляють кінцевий продукт. Кооперування є формою виробничих зв'язків між підприємствами, що спільно виготовляють певний вид кінцевої продукції. Воно органічно зв'язане з розвитком спеціалізації виробництва, характеризується відносною сталістю та стійкістю зв'язків між продуцентами, необхідністю дотримання підприємствами-суміжниками відповідних техніко-технологічних вимог головних підприємств з випуску готових до споживання виробів. Основна умова кооперування - широка мережа подетально і технологічно спеціалізованих та організаційно відокремлених виробництв.

Кооперування органічно зв'язане з розвитком спеціалізації виробництва, характеризується відносною сталістю та стійкістю зв'язків між продуцентами, необхідністю дотримання підприємствами-суміжниками відповідних техніко-технологічних вимог головних підприємств з випуску готових до споживання виробів.

За формами спеціалізації у промисловості розрізняють три форми кооперування:

1. подетальну (кілька спеціалізованих підприємств постачають головному заводу вузли та деталі для подальшого збирання та випуску готової продукції);

2. предметну (спеціалізовані підприємства постачають певні вироби головним заводам, що збирають та випускають готову продукцію);

3. технологічну (спеціалізовані підприємства постачають головним заводам напівфабрикати власного виготовлення).

Кооперування буває внутрішньогалузеве, якщо кооперативні поставки здійснюються між підприємствами однієї галузі, й міжгалузеве.

У територіальному розумінні кооперування поділяється на внутрішньорайонне й міжрайонне. Внутрішньорайонне кооперування, особливо якщо воно сполучається з міжгалузевим, є основою формування регіональних територіально-виробничих комплексів. Нарешті, важливою формою є міжнародне кооперування. Воно розповсюдилося завдяки транснаціональним корпораціям і створенню регіональних економічних спільнот.

Комбінування - це процес органічного поєднання в одному підприємстві (комбінаті) багатьох виробництв, що належать до різних галузей промисловості чи народного господарства в цілому.

До характерних ознак комбінованого підприємства (комбінату) належать об'єднання різнорідних виробництв, пропорційність різнорідних виробництв, техніко-економічна та організаційна єдність виробництва, єдине енергетичне господарство, спільні допоміжні та обслуговуючі виробництва. Комбінати відрізняються кількома характерними ознаками: виробничо-технологічною, економічною й територіальною єдністю; єдністю сировинної, паливно-енергетичної і транспортної бази, а також системи управління. Найважливішими є виробничо-технологічна та економічна єдність, що означає пропорційність потужностей і обсягу випуску відповідних видів продукції, узгодженість виробництва в часі. Виробництва в складі комбінатів є технологічно та організаційно взаємозв'язаними настільки тісно, що кожне з них не може функціонувати самостійно, хоч і має чітку виробничу спеціалізацію.

Розрізняють три основні форми комбінування:

1. На основі поєднання послідовних стадій переробки вихідної сировини (поєднуються різні, але споріднені стадії переробки сировини) - характерне для хімічної і текстильної промисловості, а також чорної металургії;
2. На основі використання відходів виробництва - поширене у деревообробній, харчовій та хімічній галузях промисловості;
3. На основі комплексної переробки сировини (наявність кількох напрямів переробки вихідної сировини) - поширене в галузях переробки органічної сировини: нафти, газу, торфу, вугілля.

Сучасні комбінати можуть поєднувати дві або навіть три форми комбінування. Наприклад, на комбінаті чорної металургії послідовна обробка руди супроводжується переробкою відхідних коксових газів; у кольоровій

металургії - комплексне використання руди, послідовна обробка її компонентів та утилізація сірчистих газів.

З позицій економіки комбінування є однією з найпрогресивніших форм концентрації і організації виробництва, оскільки сприяє якнайповнішому використанню всіх ресурсів підприємства, а саме: розширенню сировинної бази промисловості; зменшенню матеріаломісткості продукції за рахунок комплексного використання сировини, відходів виробництва і безперервності технологічного процесу; зниженню транспортних видатків; ефективнішому використанню основних виробничих фондів і потужностей підприємства; скороченню тривалості виробничого циклу; зменшенню інвестицій на розвиток добувних галузей промисловості; зменшенню виробничих відходів і тим самим позитивному впливу на навколишнє природне середовище, оперативності управління. Воно особливо ефективне у галузях, де перероблюється велика кількість сировини. Найтиповішим прикладом є комбінат у металургії, де здійснюються послідовні операції: виробництво чавуну, потім сталі й, нарешті, прокату.

Конверсія як форма організації виробництва характеризує істотне (іноді повне) перепрофілювання частини або всього виробничого потенціалу підприємства на виробництво іншої продукції під впливом докорінної зміни ринкового середовища або глобальних чинників розвитку економіки.

Процеси конверсії здійснюються за загальнонаціональними програмами, які розроблює і затверджує найвище керівництво країни. У конверсійних програмах України існують такі загальні пріоритети: розробка устаткування для виробництва продуктів харчування; створення медичної та іншої техніки для охорони здоров'я; виготовлення товарів масового споживання. При цьому передбачається організувати виробництво також інших видів цивільної продукції з урахуванням потреби в ній та реальних можливостей комплексу.

Диверсифікація означає одночасний розвиток різних, невзаємопов'язаних видів виробництв, розширення номенклатури та асортименту вироблюваної продукції в межах одного підприємства. Диверсифікація відображує процес розширення підприємницької діяльності. Підприємство використовує власні нагромадження не тільки для підтримки і розвитку свого основного бізнесу, а й для освоєння нових видів продукції, створення нових виробництв. У результаті диверсифікації виробництва перетворюються на складні багатоцільові комплекси, що випускають продукцію або надають послуги різного призначення і характеру. Диверсифікованим вважається підприємство, на якому понад 30 %

загального обсягу продажу - це товари й послуги, не пов'язані з його основною діяльністю.

Диверсифікація будь-якого виробництва є однією з поширених форм його організації за умов розвиненої ринкової економіки і гострої конкуренції продуцентів на ринку. Сутність диверсифікації полягає в одночасному розвитку багатьох технологічно не зв'язаних між собою видів виробництва, у значному розширенні номенклатури та асортименту виробів, що їх виготовляє підприємство. Вочевидь диверсифікацію можна вважати своєрідним видом стратегії маркетингу того чи того підприємства, стратегії, спрямованої на розширення сфер діяльності на ринку нових продуктів, виготовлення яких не зв'язане з основним виробництвом.

У сучасних умовах диверсифікація виробництва на підприємствах є актуальною, і цей процес має тенденцію до розширення. Це пов'язано з намаганням господарюючих суб'єктів, насамперед виробничих підприємств, підтримувати фінансову стабільність, маневруючи матеріальними і людськими ресурсами.

Питання для самоперевірки.

1. Охарактеризуйте економічні передумови та необхідність формування МГК.
2. Структура МРК.
3. Загальні ознаки асоціацій та корпорацій
4. Недоліки та переваги холдингів.
5. Особливості створення ПФГ.

ЛЕКЦІЯ 9.

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЄДНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

9.1. Стратегія економічного розвитку регіонів, основні підходи до неї

9.2. Поняття та особливості проблемних регіонів. Якісні показники проблемних регіонів

9.3. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку

9.1. Стратегія економічного розвитку регіонів, основні підходи до неї

З господарського погляду економіка регіону - це ланка господарського комплексу країни, яка розміщена на певній частині її території. Економіка регіону базується на мікроекономічній виробничій функції, тобто врахуванні найбільш ефективної дії місцевих чинників виробництва - робочої сили, ресурсів, економічних зв'язків конкретних підприємств тощо. Для економіки регіону найбільш притаманні риси саморегуляції через попит і пропозицію, рівень конкуренції в межах регіону, форми власності. Економічний розвиток регіону базується на мікроекономічних відносинах - відносинах між підприємствами, ринками товарів і послуг, засобам виробництва і виробничою та соціальною інфраструктурою. Для економіки регіону притаманна широка взаємодія між усіма суб'єктами господарювання, що відображає інтеграційний процес і характеризує комплексність і збалансованість його розвитку. Таким чином, економіка регіону відтворює здатність різних економічних суб'єктів ефективно здійснювати господарську діяльність на внутрішньорегіональному рівні. Разом з тим особливість регіонального розвитку є основою для міжрегіональної взаємодії, тобто виходу на макроекономічну систему країни в цілому з позицій вирішення власних (регіональних) економічних завдань. Зазначені особливості економіки регіону як сутнісні ознаки і відокремлюють її від регіональної економіки.

Завдяки міжрегіональним зв'язкам економіка окремого регіону є частиною економік інших регіонів і таким чином національної економіки в цілому. Економіці кожного регіону притаманна і внутрішня територіальна дискретність - кожен регіон поділяється на дрібніші субрегіони згідно з адміністративно-територіальним чи іншим поділом території. Таким чином, економіка регіону являє собою складну систему взаємодій

регіональних, субрегіональних (внутрішньорегіональних) і міжрегіональних елементів, утворюючи єдиний економічний простір.

Регіональний економічний розвиток розглядається як органічне поєднання та взаємозв'язок функціонально-просторових та галузєво-регіональних блоків розвитку територій.

Стратегія регіонального розвитку економіки - система заходів, спрямована на реалізацію довгострокових завдань соціально-економічного розвитку держави з урахуванням раціонального вкладення регіонів у розв'язання цих завдань, які визначаються реальними передумовами й обмеженнями їх розвитку. Стратегія регіонального розвитку держави неоднорідна стосовно територіальних суб'єктів, що обумовлено істотною різницею між територіями за рівнем забезпеченості ресурсами, структурою господарства, досягнутим рівнем розвитку різних сфер економіки, умовами входження в ринкову економіку тощо. З метою забезпечення раціонального поєднання територіальних і загальнодержавних інтересів процеси регіонального розвитку мають регулюватися шляхом умілого поєднання елементів планування, прогнозування і програмування.

Планування включає аналіз, прогнозування соціально-економічного розвитку, визначення найраціональнішого варіанту розвитку, розробку і реалізацію заходів на досягнення визначених цілей. Кінцевим продуктом планування є план - документ, в якому визначено систему взаємоузгоджених завдань, об'єднаних спільною метою, визначеними термінами, методами і послідовністю досягнень. Регіональне планування перебуває у тісному зв'язку з **бюджетною політикою**. В основі бюджетів завжди лежить план чи прогноз розвитку відповідної території. Тому важливим документом, що визначає основи формування і напрями використання фінансових ресурсів на місцевому рівні є програма економічного і соціального розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Прогнозування - це перша стадія планування, яка науково аргументує ймовірні тенденції і напрями стратегічного розвитку, а прогноз містить загальні контури визначених цілей і інструментів їх досягнення. В проектах довгострокових і середньострокових прогнозів і програм повинні відобразитися питання вдосконалення регіональної економічної політики, у тому числі можливі зміни економічного механізму регіональних відносин (міжбюджетні відносини, питання управління власністю і використання природних ресурсів тощо).

Бюджетне регулювання виступає складовою бюджетного прогнозування і регламентує міжбюджетні відносини. Бюджетне планування охоплює: 1) складання бюджетів різних рівнів; 2) розробку індивідуальних кошторисів витрат для бюджетних установ; 3) взаємозв'язок державних планів економічного і соціального розвитку країни (регіону) та фінансових планів міністерств і відомств із бюджетом; 4) забезпечення єдиного порядку складання бюджетів окремих регіонів, зведених місцевих бюджетів, бюджетів областей і Автономної Республіки Крим у консолідований Державний бюджет.

Бюджетне прогнозування є важливим інструментом управління фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування, оскільки: пов'язує регіональну політику і місцевий бюджет для досягнення довгострокових планів, поліпшує ефективність використання фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування; дозволяє визначити альтернативні шляхи вирішення зазначених проблем; удосконалює процес формування місцевих бюджетів; дозволяє реально оцінити бюджетну ситуацію і прийняти відповідні рішення; сприяє відкритості та прозорості у прийнятті рішень.

Економічне програмування - це інструмент реалізації планових цілей, який дозволяє державі орієнтувати економіку через регулярний і комплексний вплив на її структуру відповідно до варіанту соціально-економічного розвитку в межах ринкового механізму. Програма характеризується чітко визначеними системою заходів та завдань на досягнення намічених в плані (прогнозі) цілей, узгоджених за термінами реалізації та складом виконавців і має на меті розв'язання важливих проблем розвитку національної економіки, міжгалузевих, галузевих, регіональних і локальних проблем.

Моделі розвитку носять концептуальний, переважно теоретико-методологічний характер. У них мають бути сформульовані загальні макроекономічні умови, необхідні для забезпечення довгострокової економічної стратегії держави в регіонах, збереження загальнодержавного економічного простору.

Програми розвитку мають переважно прикладний характер, розраховані на середньострокове комплексне прогнозування і покликані забезпечити узгодження територіальних і галузевих інтересів, потреб центру та регіонів.

Незважаючи на достатній рівень вивченості проблеми формування та реалізації стратегії регіонального розвитку, наявність чималої кількості нормативно-правових актів, і досі залишаються невирішеними багато питань.

До цього часу наявна територіальна диференціація регіонів України, не завершено реформування адміністративно-територіального устрою, не сформовані механізми стимулювання місцевих громад до прискорення розвитку регіонів, не оптимізовано процеси централізованого регіонального регулювання та підтримки місцевих ініціатив, у т. ч. співвідношення їх інтересів тощо. Усе це засвідчує необхідність постійного вдосконалення існуючих концепцій соціально-економічного розвитку регіонів України.

Так, Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року передбачає: забезпечення сталого економічного зростання на сучасній технологічній основі з високою продуктивністю праці та зайнятністю.

Основні цілі Державної стратегії:

- 1) підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їх ресурсного потенціалу;
- 2) розвиток людського потенціалу;
- 3) розвиток міжрегіональної співпраці;
- 4) створення інституційних умов регіонального розвитку.

Основні напрями регіональних стратегій базуються на аналізі соціально-економічного стану регіонів, ресурсного та наявного промислового потенціалу. У пріоритетах розвитку кожної з регіональних стратегій було враховано як загальні підходи, так і особливості кожного регіону з огляду на пріоритетність та можливість вирішення завдань, перш за все - поліпшення якості життя населення. На концептуальному рівні структурна політика регіонів повинна відповідати на такі принципові для економічного розвитку країни питання:

- 1) на яких регіональних ринках повинно переважно здійснюватися економічне зростання (розвиток внутрішнього ринку, інтеграція та її формати, експортно орієнтована економіка);
- 2) яким повинно бути товарне наповнення (галузева структура) економічного зростання;
- 3) за рахунок яких джерел повинно відбуватися економічне зростання та як здійснювати мобілізацію і цільове використання таких ресурсів;
- 4) хто буде основним суб'єктом модернізації регіону в різних її секторах (держава, великий, середній та малий бізнес);
- 5) яким повинен бути економічний механізм, що забезпечує зацікавленість господарюючих суб'єктів в активній участі в проектах модернізації як національної економіки в цілому, так і її регіональних складових, а також достатню прозорість фінансових потоків та ефективний контроль за їх цільовим використанням.

Реалізація зазначених стратегічних завдань політики регіонального розвитку повинна ґрунтуватися на результатах комплексного дослідження сучасного стану й тенденцій соціально-економічного розвитку регіонів України. Стратегічне планування розвитку регіонів є важливим інструментом державного регулювання, що допомагає підтримувати необхідні економічні пропозиції, забезпечує узгоджене цілеспрямоване функціонування всіх ланок господарської системи суспільства. Водночас на сьогодні немає ґрунтовних досліджень чинників та тенденцій економічних та соціальних процесів у регіонах у період економічної кризи, що є дуже важливим при формуванні стратегій подолання кризових явищ у регіонах і системи заходів державної регіональної політики.

Стратегічне планування є організаційним центром стратегічного управління, на основі функціонування якого формуються необхідні передумови та приймаються рішення щодо практичної реалізації соціально-економічної трансформації регіону. За основу стратегічного планування взято аналіз як внутрішніх можливостей регіональної економіки, так і зовнішніх конкурентних сил і пошук шляхів використання зовнішніх можливостей з урахуванням специфіки економіки регіону. Можна сказати, що мета стратегічного планування полягає в поліпшенні реакції регіону на динаміку глобального ринку й поведінку регіонів-конкурентів. Стратегічне планування в цьому випадку виступає як сукупність визначених функцій:

- 1) стратегічний аналіз;
- 2) визначення місії та цілей;
- 3) фінансове оцінювання стратегічних альтернатив;
- 4) вибір типу стратегії.

Для забезпечення довгострокового економічного зростання Україна має достатньо передумов - це вигідне географічне положення, значна сировинна база, багаті природні ресурси, вагомий науково-технічний та людський потенціал тощо.

Найголовнішою причиною, що стримує нині входження України до світового господарства, є дуже низька конкурентоспроможність її продукції на міжнародних ринках: більшість вітчизняних товарів не відповідають міжнародним стандартам. Перехід до світової системи стандартів зараз вимагає чимало часу і коштів, чого не можуть дозволити собі більшість виробників. Тому й одиниці українських товарів сьогодні мають міжнародні сертифікати і допускаються на світовий ринок. Крім того, характерними рисами української продукції є її низька якість та матеріаломісткість, оскільки обладнання, на якому вона виготовляється, морально застаріло.

Головним недоліком механізму формування державної регіональної політики є неузгодженість дій і належних механізмів координації. Серед головних механізмів, які застосовуються державою для регулювання регіонального розвитку, необхідно виділити:

- запровадження програмування розвитку регіонів, удосконалення міжбюджетних відносин;
- поліпшення умов інвестування;
- розвиток транскордонного і прикордонного співробітництва;
- запровадження спеціального режиму інвестування на окремих територіях;
- здійснення централізованих капіталовкладень та надання інвестиційних субвенцій.

Виконання зазначених завдань дасть можливість забезпечити розвиток країни, наблизити рівень життя до європейських стандартів і створити умови для посилення економічної активності в усіх регіонах України.

9.2. Поняття та особливості проблемних регіонів. Якісні показники проблемних регіонів

Найважливішим об'єктом державної дії на міжрегіональну економічну диференціацію в Україні виступають проблемні регіони країни.

Відповідно до прийнятої в регіональній науці термінології, **проблемними регіонами** вважаються такі території, які в існуючих соціально-економічних умовах, не в змозі самостійно вирішити найбільш гострі проблеми свого розвитку (в т. ч. реалізувати наявний економічний потенціал) і тому вимагають активної державної підтримки.

Сутність поняття „проблемний регіон” полягає в тому, що ця територія (район, область), самостійно не може вирішити свої соціально-економічні проблеми чи реалізувати свій високий потенціал і потребує активної підтримки зі сторони держави. Отже, проблемний регіон - це категорія державної фінансової підтримки.

Головними типами проблемних регіонів є: відсталі чи (слаборозвинуті); депресивні; прикордонні.

До групи відсталих або слаборозвинених належать регіони, які традиційно мають низький рівень життя порівняно з більшістю регіонів країни. Слаборозвинуті регіони ніколи не впливали на економіку країни. В більшості випадків такі регіони розміщуються на периферії.

Депресивні регіони - це такі просторово локальні утворення, в яких через економічні, політичні, соціальні, екологічні та інші причини перестають діяти стимули саморозвитку, отже, немає підстав розраховувати

на самостійний вихід з кризової ситуації. Депресивними слід вважати регіони, в межах яких темпи спаду виробництва, рівня життя, зростання негативних тенденцій у сфері зайнятості, демографії, екології, соціальних послуг вищі за макрорегіональні, загальнодержавні.

Тривалість і масштаб регіональної депресії визначаються, як правило, структурою галузей виробництва, де криза стала основною причиною розповсюдження депресії на всю економіку регіону. За цією ознакою депресивні регіони поділяються на: старопромислові; аграрно-промислові; добувні.

Як показує практика, в сучасних соціально-економічних умовах кризових тенденцій в регіонах або збереження економічної стабільності багато в чому обумовлені дією динаміки найважливіших макроекономічних процесів, а також все більш зростаючим впливом зовнішньоекономічних факторів, пов'язаних з поглибленням процесів глобалізації у світовій економіці. У зв'язку з цим уявляється правомірним і доцільним розглядати кожен регіон як органічну складову частину, відкриту підсистему не тільки єдиного народногосподарського комплексу країни, але і глобальної системи світової економіки в цілому.

Вирішального значення набуває здатність регіону найраціональніше і послідовно використовувати свої конкурентні переваги, якнайповніше реалізувати свій конкурентний потенціал і на цій основі забезпечити стійку динаміку економічного зростання. З позиції методології системного аналізу будь-яка проблема у сфері управління складними системами розглядається як відмінність між існуючою і цільовою системами. У даному випадку як цільова система регіональної економіки може бути прийнятий стан її динамічної стійкості. Даний стан базується на найбільш раціональному і ефективному використанні всього конкурентного потенціалу території, а також на системі цілеспрямованих регуляційних (стимуляційних або амортизаційних) дій держави, що забезпечують сприятливі загальноекономічну кон'юнктуру і інвестиційний клімат у країні. З урахуванням вищевикладеного, під проблемним регіоном слід розуміти територію, яка в рамках діючих загальноекономічних і правових умов і передумов не в змозі самостійно реалізувати свій конкурентний потенціал на вітчизняному і світовому ринках, і тому потребує державної економічної (перш за все, фінансової) підтримки.

Дана характеристика проблемних регіонів дозволяє тісніше пов'язати завдання підвищення конкурентоспроможності їхньої економіки і

створення умов стійкого соціально-економічного розвитку з фундаментальною спрямованістю загальнодержавної політики по забезпеченню стратегічної конкурентоспроможності України в глобальній системі світової економіки.

9.3. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку

Економічний розвиток регіону базується на мікроекономічних відносинах - відносинах між підприємствами, ринками товарів і послуг, засобами виробництва і виробничою та соціальною інфраструктурою. Для економіки регіону притаманна широка взаємодія між усіма суб'єктами господарювання, що відображає інтеграційний процес і характеризує комплексність і збалансованість його розвитку.

Економіка кожного регіону має свою внутрішню структуру, механізми управління і функціонування. Але вона не є обмеженою та ізольованою. Завдяки міжрегіональним зв'язкам економіка окремого регіону є частиною економік інших регіонів і таким чином національної економіки в цілому. Економіці кожного регіону притаманна і внутрішня територіальна дискретність - кожен регіон поділяється на дрібніші субрегіони згідно з

адміністративно-територіальним чи іншим поділом території.

Таким чином, економіка регіону являє собою складну систему взаємодій регіональних, субрегіональних (внутрішньорегіональних) і міжрегіональних елементів, утворюючи єдиний економічний простір.

Донецький економічний регіон - економічний район, розташований на південному сході України. Район охоплює територію тільки двох областей - Донецької та Луганської. Площа його становить 53,2 тис. км², а населення - 6,8 млн осіб. Природо-ресурсний потенціал зумовив перетворення району в індустріальний із провідною роллю важкої промисловості. Основними в економічному районі є паливна промисловість та електроенергетика, чорна і кольорова металургія, машинобудування, хімічна, будівельних матеріалів та легка промисловості. Важливе значення мають агропромисловий, транспортний, рекреаційний міжгалузеві комплекси. Паливна промисловість та електроенергетика спеціалізуються на видобутку кам'яного вугілля, виробництві електроенергії на ТЕС, що працюють на вугіллі. Тут діє ціла низка ДРЕС, найбільші серед яких - Вуглегірська, Слов'янська.

Район посідає друге місце в Україні за випуском чавуну, сталі й прокату. Основою для розвитку металургії на привізних рудах є потужне коксохімічне виробництво та інші обслуговуючі галузі. Найбільшими

центрами чорної металургії тут є Донецьк, Маріуполь, Макіївка, Алчевськ, а кольорової- Артемівськ, Костянтинівка, Микитівка. Продукцію металургійного комплексу використовують машинобудівні підприємства, які виготовляють устаткування для металургійної, гірничорудної, будівельної індустрії, транспортні засоби. Важке машинобудування зосереджене у Краматорську, Макіївці, Горлівці, Донецьку, транспортне - у Луганську, Маріуполі, Стаханові. Низка заводів спеціалізується на сільськогосподарському електротехнічному машинобудуванні. Комбінуючись із металургійним та паливно-енергетичним комплексами, а також використовуючи в роботі мінеральні солі власним родовищ, район відрізняється потужною хімічною промисловістю - виробництвом азотних та фосфорних добрив, соди, а також продукції хімії органічного синтезу.

Основними проблемами району є вирішення питань подальшого розвитку вугільної промисловості, складної екологічної ситуації, депопуляції, великого розриву в рівнях доходів жителів краю. Невирішеність цих питань спричиняє подальший занепад малих міст, селищ, сільських населених пунктів. Проблемою соціально-економічного розвитку Донецького економічного регіону залишається висока концентрація промислового виробництва.

Придніпровський економічний район. До складу Придніпровського економічного району входять Дніпропетровська, Кіровоградська та Запорізька області. Це п'ятий район України за площею – 59,1 тис. км² (9,5% від території держави) та шостий за чисельністю населення – 5,3 млн. осіб (11,3%), але за рівнем промислового розвитку він знаходиться на другому місці після Донецького і є одним з найбільших індустріальних районів України. Частка продукції, вироблена промисловим комплексом Придніпровського району, складає 23,5% від продукції України. Загалом район дає 53% продукції чорної металургії держави, 23,5% – електроенергії, 19% – машинобудування, 19% – хімії та нафтохімії. Територіальна концентрація промисловості регіону у три рази вища за середньодержавний показник. Галузями спеціалізації є: електроенергетика, чорна і кольорова металургія, машинобудування, легка промисловість.

Аналіз сучасного стану економіки Придніпровського економічного регіону свідчить про наявність диспропорцій в її розвитку і низки невирішених проблем, зокрема: зменшення обсягів видобутку основних корисних копалин; небезпечні еколого-економічні тенденції в землекористуванні (виведення з обігу родючих земель, значне зменшення гумусового горизонту); дефіци паливних, водних і лісових ресурсів;

високий рівень питомих витрат; недостатній рівень розвитку інвестиційного комплексу (нерациональна структура капітальних вкладень, недостатні обсяги інвестування реального сектору економіки); недостатній рівень розвитку соціальної сфери; невирішеність фундаментальних економічних проблем, пов'язаних з проведенням структурної реформи (втрата управління системами господарського комплексу, денаціоналізації основних експортних галузей, недосконалість внутрішньогалузевої структури економіки, окремих її сфер і галузей, непропорційне зростання елементів ринкової інфраструктури, необґрунтоване посилення сировинної спрямованості структури господарського комплексу); підвищення рівня внутрішньорегіональної диференціації соціально- економічного розвитку; недосконалість територіальної організації продуктивних сил; порушення пропорцій між виробничою і невиробничою сферами; розбалансованість пропорцій між сферами АПК і суміжних з ним галузей господарського комплексу; загострення екологічних проблем у областях зосередження агломерацій.

Передбачаються такі основні напрями розвитку господарського комплексу Придніпровського економічного регіону: вирішення основних фундаментальних проблем, пов'язаних з проведенням структурної реформи; ресурсозберігаюча спрямованість економіки та комплексне використання ресурсів, зокрема раціональне використання природних ресурсів; запровадження маловодних і безводних технологій, реконструкція зрошуваних систем, розширення обсягів захисного лісорозведення, широке використання всіх вторинних матеріальних ресурсів, що створюються в процесі основного виробництва; формування нової інноваційної стратегії шляхом включення в інвестиційний процес приватних структур як вітчизняних, так і зарубіжних; удосконалення галузевої територіальної структури капітальних вкладень; прискорення темпів інвестування і виробництва традиційних галузей спеціалізації; подальший розвиток електроенергетики, вугільної та золотодобувної промисловості; нарощування експортного потенціалу.

Східний економічний район так зване Лівобережне Придніпров'я, розташований на лівому березі річки Дніпро, у північно-східній частині України. Він дещо витягнутий у широтному напрямі і включає три області: Харківську, Полтавську, Сумську. За площею (13,9% від загальної площі країни) і населенням (12,1% загальнодержавної його чисельності) Лівобережне Придніпров'я дещо поступається іншим економічним районам України. Лівобережне Придніпров'я характеризується сприятливим

економіко-географічним положенням. Район межує з найбільш промислово розвиненими в Україні Донбасом і Промисловим Придніпров'ям, зі столичним Київським районом. На сході межує з Росією, давні і дуже інтенсивні виробничі зв'язки з нею сприяли його економічному розвитку. На заході, він прилягає до річки Дніпро, маючи вихід до Чорного моря через основну водну магістраль країни. Територію району перетинають важливі транспортні магістралі. Вони з'єднують його з іншими регіонами України, з Росією і багатьма країнами СНД. Розташування більшої частини району в одній природній лісостеповій зоні, спільність транспортно-географічного положення, історичних особливостей розвитку визначають його природно-господарську цілісність.

Перед економікою Східного економічного регіону стоять складні завдання щодо переходу від кризового етапу розвитку всіх галузей народногосподарського комплексу до етапу зростання, стабілізації виробництва, нарощування соціально-економічного потенціалу. Важливо знайти шляхи для освоєння випуску найсучасніших предметів народного споживання в багатьох галузях, головним чином у галузях електроніки та електротехніки. Важливим напрямком є розвиток паливно-енергетичного комплексу, оскільки Східний регіон став домінуючим у видобутку нафти й газу в Україні. Від розвитку цієї галузі залежить нормалізація функціонування паливно-енергетичного комплексу в усій державі.

У галузі агропромислового комплексу необхідно зосередити увагу на забезпеченні реорганізованих сільськогосподарських структур необхідним обладнанням, посівним матеріалом, мінеральними добривами, фінансовими ресурсами; актуальним є збереження і підвищення природної родючості ґрунтів.

Першочерговими заходами щодо розвитку соціальної сфери є приведення її до стану, який не тільки задовольняв би потреби жителів регіону в життєво важливих послугах, а й створював умови для прискореного й розширеного відтворення робочої сили через докорінне покращання рівня життя населення, особливо в сільській місцевості. Враховуючи високий ступінь урбанізації територій регіону, особливо Харківщини, необхідно досягти такого рівня розвитку соціальної сфери в промислових центрах регіону, який відповідав би соціально-екологічним вимогам суспільства нової, постіндустріальної формації, головною ознакою якої є гармонійний розвиток як суспільства, так і природного середовища.

Основними пріоритетами розвитку господарства, які сприятимуть прискореному відродженню регіональної економіки та її ефективному функціонуванню, мають бути заходи з попередження структурної кризи, зорієнтовані на подальшу реструктуризацію господарського комплексу регіону в напрямі зміщення інвестиційно-інноваційних потоків з матеріалота енергомістких сировинно-добувних у високотехнологічні й наукомісткі обробні й переробні галузі промисловості, в розвиток багатокладного сільського господарства, АПК у цілому та виробничої, соціальної і ринкової інфраструктури; державна підтримка-прискореного відродження або введення в дію найважливіших конкурентоспроможних високотехнологічних виробничих потужностей: радіоелектронної промисловості, приладобудування та оборонного машинобудування.

Центральний економічний район. Територія Центрального регіону характеризується дуже вигідним транспортно-географічним положенням — центральним столичним, а також близькістю до сировинних баз, основних промислових регіонів і регіонів споживання готової продукції. Для регіону характерна також велика різноманітність і складність території, зумовлена наявністю поліської та лісостепової частин. У центрі регіону знаходиться потужний політичний, економічний, культурний і науковий центр - столиця країни Київ. Негативним є те, що регіон знаходиться у просторі, охопленому наслідками Чорнобильської катастрофи.

Одним з важливих напрямів розвитку Центрального економічного регіону є структурна перебудова його господарського комплексу інноваційної спрямованості, тобто максимально можливе за сучасних умов технологічне оновлення всіх галузей економіки з попереднім визначенням галузевих пріоритетів.

Пріоритетами розвитку повинні бути конкурентоспроможні галузі з виробництва товарів і послуг на внутрішньому й зовнішньому ринках. Такими у Центральному регіоні є машинобудування, у тому числі виробництво оптичних і оптико-механічних приладів, радіовимірювальних приладів, авіаційна, мікробіологічна промисловість. Продукція цих галузей спрямована на задоволення потреб внутрішнього і зовнішнього ринку. У цьому зв'язку необхідно нарощувати потенціал експортно-орієнтованих галузей і товарних груп, зокрема літакобудування і приладобудування. У хімічній та нафтохімічній промисловості, що є галуззю регіональної спеціалізації, необхідно максимально використовувати наявні потужності, здійснювати реконструкцію і технічне переозброєння всіх виробничих ланок.

У регіональному АПК треба спрямувати зусилля на збалансування основних блоків комплексу - сільського господарства, харчової промисловості, виробничої інфраструктури. Важливим є зменшення витрат на виробництво продукції галузі, що, у свою чергу, підвищить її конкурентоспроможність.

Важливим для Центрального регіону є розвиток індустрії туризму з центром у Києві, який багатий на історичні та культурні пам'ятки, що значно збільшить валютні надходження до місцевого і державного бюджетів. Необхідно нарощувати обсяги послуг, вдосконалювати їх структуру, вишукувати можливості для збільшення питомої ваги наукомістких послуг, зокрема, в галузі науково-технічних досліджень і розробок.

Поліський економічний район. До Поліського економічного району входять Волинська (1042 тис. чол.), Житомирська (1338 тис. чол.), Рівненська (1159 тис. чол.), Чернігівська (1179 тис. чол.) області. Проживає 93 - 94% етнічних українців. Природно - кліматичні умови сприятливі для ведення як сільського господарства, так і лісництва. У районі розвинуті харчова та легка промисловості, машинобудування, металообробна промисловість.

У Луцьку розміщений завод електроапаратури, приладобудування, автомобільний завод; у Рівному - завод приладобудування, високовольтної апаратури, торговельного устаткування, завод з виготовлення запасних частин для тракторів, виробниче об'єднання "Азот". У Чернігівському промисловому вузлі зосереджені підприємства хімічної, харчової, легкої промисловості. У Бердичеві знаходиться єдиний в Україні солодовий завод, Чернігові - взуттєва, шкіряно-взуттєва фабрики.

У регіоні розвинута легка та харчова (м'ясна, молочна, крохмалепатокова та ін.) галузі промисловості. Найголовнішими транспортними вузлами є Ковель, Здолбунів, Рівне, Житомир, Чернігів. На експорт в основному ідуть будівельні матеріали, цукор, консерви, а імпортуються паливо, чорні метали, прокат.

Головною проблемою соціально-економічного розвитку Поліського економічного регіону залишається відносно низький порівняно з Україною в цілому рівень загального розвитку продуктивних сил. Це пов'язано як з причинами історичного характеру, так і з особливостями структурної політики останнього періоду, коли інноваційний та інвестиційний процеси в основному орієнтувались на важку промисловість індустріальних регіонів, галузям спеціалізації і територіям Поліського економічного регіону приділялась менша увага.

Через низький рівень економічного і соціального розвитку, в кризовий період виробництво в регіоні скорочувалось більш високими темпами і в

значніших обсягах, ніж у середньому по Україні. На цьому тлі поглибилась диференціація рівнів соціально-економічного й промислового розвитку областей Полісся, що ускладнює вирішення регіональних проблем соціального характеру, особливо проблем зайнятості населення. Важливою проблемою в Поліському економічному регіоні є екстенсивне ресурсокористування з обмеженим використанням сучасних природозберігаючих видів виробництв та екологічно орієнтованих економічних механізмів їх функціонування, а також природовідновлювальних заходів. На землях меліоративного фонду повинна застосовуватись контурно-меліоративна територіальна організація агроландшафтів з контрольованою інтенсивністю використання земель, застосування якої підвищить економічну ефективність та екологічну збалансованість сільськогосподарського виробництва на осушених землях, відновить еколого-гідрологічні функції природних болотних утворень.

Перспективний розвиток Поліського економічного регіону має ґрунтуватись на засадах поєднання принципів сталого розвитку з ефективним ринковим механізмом господарювання, поглиблення в оптимізованих, соціально-екологічних напрямках структурної перебудови природно-господарського комплексу на принципах взаємоузгодження регіональних і загальнодержавних інтересів, широкої підтримки на державному рівні регіонального розвитку за рахунок запровадження цільових комплексних програм економічного, соціального й науково-технічного розвитку, залучення заощаджень і зусиль широких кіл населення до участі в підтримці регіонального розвитку.

Подільський економічний регіон До складу Подільського економічного району входять три області (Тернопільська, Хмельницька та Вінницька) загальною площею 60,9 тис. км²; чисельністю жителів 4,3 млн. осіб. Значна частина території району в минулому входила до складу могутнього Галицького- Волинського князівства, яке продовжило українську державність до середини XIV ст. Річка Збруч, яка зараз тече по межі Тернопільської і Хмельницької областей, розділяла до 1939 року УРСР і Західну Україну, що входила до складу Польщі. Район межує з Молдовою, а також п'ятьма економічними районами України. Розміщений він між двома важливими паливно-сировинними базами країни: Передкарпаттям та Придніпров'ям. Подільський регіон перетинають важливі міжнародні транспортні магістралі: залізниці, шосейні дороги, трубопроводи.

Подільсько-економічний район має зручне економіко-географічне положення, зокрема, такі його характеристики, як централізованість,

сусідство з відносно розвинутими Столичним і Зіхідним економічними районами, вигідне транспортно-географічне положення. За розмірами території район посідає четверте місце серед економічних районів України, що впливає на можливості його комплексного економічного і соціального розвитку.

Головні проблеми - завантаження виробничих потужностей регіону й зниження безробіття, рівень якого тут перевищує 12%. Одним з головних чинників, що стримують розвиток виробництва у регіоні, створення нових робочих місць, завантаження та приріст потужностей виробництва, є недосконала інвестиційно-інноваційна діяльність. Основними чинниками низької інноваційної активності в регіоні є несприятливий інвестиційний клімат, відсутність коштів нерезидентів, низька зацікавленість іноземних інвесторів, відсутність платоспроможного попиту в замовника продукції, високі кредитні ставки банків, труднощі з сировиною, недосконалість законодавчої бази. Пріоритетами розвитку Поділля в перспективі мають стати: чітко виражена соціальна орієнтація реформ, підвищення рівня життя населення, покращання екологічної ситуації, розширеннязовнішньоекспортних зв'язків, покращання можливостей самофінансування розвитку базових галузей виробництва через реінвестування, подолання явищ економічної депресії в усіх територіях регіону, а загалом формування територіально-цілісного макроекономічного господарського комплексу регіону.

Карпатський економічний район включає 4 області: Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську і Чернівецьку. Він межує на півночі з Поліським, на сході - з Подільським економічним районом. На заході і півдні його межі збігаються з державним кордоном України. Прикордонне положення, наявність важливих залізничних і безрейкових шляхів сполучення сприяють налагодженню тісних економічних зв'язків зі східними та південними районами України, а також з Молдавією, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною, Польщею, Білорусією. Це у свою чергу, дає змогу розвивати на території району галузі, які б виробляли експортну продукцію чи забезпечували її транзит.

Таке зручне економіко-географічне положення істотно впливає на формування галузевої структури господарського комплексу цього району. Він віддалений від металургійних баз, тому тут недоцільно розвивати металомістке машинобудування. Це зумовлено ще й тим, що власних запасів сировини район не має. Проте близькість до європейських країн, прикордонне положення сприятливо впливають на формування

кооперативних зв'язків на рівні як підприємств, так і цілих галузей. Особливо це стосується машинобудування, хімічної промисловості. Налагодженню тісних стосунків з країнами Західної Європи сприяє досить розвинена мережа транзитних залізничних, автомобільних та трубопровідних шляхів, які є частиною євразійської транспортної системи і зв'язують промислово розвинені регіони цих частин світу між собою.

Комплексний розвиток Карпатського економічного регіону зумовлений наявним потенціалом соціально-економічних та природних ресурсів, екологічною ситуацією, тенденціями розвитку економіки в державі.

Головним напрямом розвитку Карпатського регіону повинна бути його соціальна спрямованість одночасно з дотриманням екологічної рівноваги між господарською діяльністю людини і навколишнім природним середовищем. Сприяти поліпшенню ситуації в економіці регіону покликані структурна перебудова, диверсифікація виробництв, розвиток специфічних для регіону галузей, промислів. Збалансування територіально-господарських пропорцій регіону необхідно досягати через поліпшення роботи існуючих галузей спеціалізації в умовах збереження та нарощування обсягів агропромислового виробництва.

Причорноморський економічний район займає південну частину України. До його складу входять АР Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська області. Його площа – 113 тис. км² (18,7% площі України), населення – 6,8 млн. осіб (14,3% населення України). У районі розвинене машинобудування, рекреаційний комплекс, багатогалузева харчова промисловість, високотоварне сільське господарство з високою часткою посівів зернових, садів, виноградників, тютюну та ефіроолійних культур. На район припадає 30% виробництва ковальсько-пресового устаткування, 45,9% консервів, 20% хімічних добрив України. Тут сконцентровано до 90% українського виробництва вин. Значним є вклад регіону у виробництво морських та річкових суден, кукурудзозбиральних комбайнів, тракторних плугів, металорізальних верстатів, електродвигунів. Соціально-економічний розвиток Причорноморського економічного регіону відбувається у складних умовах розбудови ринкової економіки України, що проявляються в недосконалій структурній політиці держави, невизначеності форм та методів її регулюючого впливу, порушенні господарських зв'язків, спаду виробництва, загостренні соціальних суперечностей тощо.

Питання для самоперевірки.

1. Нові концепції регіону
2. Сутність регіоналістики.

3. Наукові методи дослідження регіональної економіки.
4. Етапи дослідження регіональної економіки.
5. Характеристика економічного потенціалу Донецького економічного району.
6. Природно-ресурсний та економічний потенціал Придніпровського району.
7. Проблеми та перспективи розвитку Поліського економічного району.
8. Характеристика Карпатського району.
9. Проблеми використання ПРП Подільського району.
10. Східний економічний район – проблеми та перспективи розвитку.

ЛЕКЦІЯ 10.
ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ І СИСТЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ
ІНФОРМАЦІЇ. ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА

10.1. Екологічний моніторинг як інформаційна система спостережень, його напрямки діяльності

10.2. Законодавчі основи екологічного контролю.

10.3. Класифікація екологічного моніторингу і механізм його реалізації.

10.4. Система екологічної інформації.

10.5. Основні важелі механізму природокористування.

10.6. Адміністративний механізм природокористування

10.7. Правове регулювання природокористування та охорони довкілля.

10.1. Екологічний моніторинг як інформаційна система спостережень, його напрямки діяльності

У різних видах наукової й практичної діяльності людини здавна застосовується **метод спостереження** - спосіб пізнання, заснований на відносно тривалому цілеспрямованому й планомірному сприйнятті предметів і явищ навколишньої дійсності.

Багато пізніше, уже в ХХ ст. в науці виник термін «моніторинг».

Моніторинг - це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка дає оцінку і прогнозує його зміни; розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень.

Згідно, із визначенням, **екологічний моніторинг** - це інформаційна система спостережень, оцінки й прогнозу змін у стані навколишнього середовища, створена з метою виділення антропогенної складової цих змін на тлі природних процесів.

Система екологічного моніторингу повинна накопичувати, систематизувати й аналізувати інформацію:

- про стан навколишнього середовища;
- про наслідки і ймовірні зміни стану (тобто, про джерела й фактори впливу);
- про допустимість змін і навантажень на середовище в цілому;
- про існуючі резерви біосфери.

Система державного моніторингу навколишнього середовища ґрунтується на таких принципах:

- об'єктивність і достовірність;
- систематичність спостережень за станом навколишнього середовища та об'єктами впливу на нього;
- багаторівневність;
- узгодженість нормативного та методичного забезпечення;
- узгодженість технічного і програмного забезпечення;
- комплексність в оцінці екологічної інформації;
- оперативність проходження інформації між окремими ланками системи та вчасне інформування органів державної виконавчої влади;
- відкритість екологічної інформації для населення.

Основними завданнями екологічного моніторингу є:

- організація єдиної державної системи контролю за складовими природного середовища;
- налагодження автоматизованої системи збору, обробки, узагальнення і зберігання інформації про кількість і стан природних ресурсів (банк даних);
- оцінка природно-ресурсного потенціалу та можливого рівня використання ресурсів;
- інвентаризація джерел забруднення і вивчення ступеня антропогенного впливу на компоненти природного середовища;
- моделювання і прогноз змін екологічної ситуації та рівня здоров'я довкілля;
- розробка управлінських рішень, спрямованих на забезпечення раціонального природокористування і розвиток регіону.

Екологічний моніторинг включає три напрямки діяльності:

- спостереження за факторами впливу й станом середовища;
- оцінку фактичного стану середовища;
- прогноз стану навколишнього природного середовища й оцінку прогнозованого стану.

Екологічний моніторинг здійснюється на чотирьох рівнях:

1. локальному - на території окремих об'єктів (підприємств), міст, ділянках ландшафтів. Для ефективного контролю за забрудненням атмосфери в містах із населенням до 100 тис. осіб контрольних станцій доцільно мати принаймні три; від 100 тис. до 300 тис. осіб – не менше п'яти, від 300 тис. до 500 тис. – сім, тоді як у населеному пункті з населенням понад 1 млн. чоловік – 11-24 пункти. Промислові системи екологічного моніторингу контролюють викиди промислових підприємств, рівень забруднення промислових майданчиків і прилеглих до них районів;

2. регіональному – в межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях економічних і природних регіонів. Здебільшого він отримує дані

про забруднення атмосфери і водойм від міських і промислових контрольних станцій;

3. національному – на території країни в цілому моніторинг означає статистичну обробку та аналіз даних про забруднення навколишнього середовища від регіональних систем, зі штучних супутників землі та космічних орбітальних станцій. Вони функціонують разом зі службою погоди Держкомгідромету України і здійснюють прогноз якості навколишнього середовища на великих територіях країни;

4. глобальному. Глобальні системи моніторингу навколишнього середовища використовуються для досліджень і охорони природи та здійснюються на основі міжнародних угод у цій сфері. Ряд країн має мережу надземних станцій, на яких здійснюються безперервний відбір та аналіз проб на наявність в атмосфері забруднюючих речовин, CO₂, CO, пилу, свинцю, радіонуклідів.

Значний комплекс робіт в галузі екологічного моніторингу проводиться переважно пересувними лабораторіями (ПЕЛ), які забезпечують збір, обробку, накопичення та збереження інформації про параметри навколишнього середовища, а саме: атмосфери, ґрунтів, продуктів харчування.

Вимірвальний комплекс ПЕЛ дозволяє контролювати:

- забруднення атмосфери окисами вуглецю, азоту, сірки і продуктами розпаду радону;
- концентрації токсичних газів в атмосфері (більше 15 видів);
- концентрації шкідливих елементів атомно-абсорбуючим експрес-методом у ґрунті, воді і харчових продуктах;
- потік, еквівалентну дозу і потужність еквівалентної дози радіоактивних випромінювань усіх видів;
- рівні шуму і параметри вібрації;
- щільність потоку електромагнітного випромінювання НВЧ та ін.

Значну допомогу в проведенні моніторингових спостережень надають пересувні лабораторії промислових викидів (ЛИК), які працюють на базі відповідного автомобіля, де розміщена апаратура для контролю валових викидів і масової концентрації основних забруднювачів атмосфери.

10.2. Законодавчі основи екологічного контролю

Закон “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 року - це головний закон у цій сфері, що не тільки проголошує, але й запроваджує систему управління в галузі природокористування. Він закріплює право громадян України на безпечне

для життя навколишнє середовище. Це право реалізовується шляхом участі громадян в обговоренні проектів законодавчих актів та інших рішень в галузі охорони навколишнього середовища; участі в розробці та здійсненні заходів щодо охорони природного середовища, раціонального використання природних ресурсів; об'єднання в громадські природоохоронні організації; отримання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища.

У Законі встановлені принципи охорони навколишнього природного середовища:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки;
- гарантування екологічно безпечного становища для життя та здоров'я людей;
- екологізація матеріального виробництва;
- науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства;
- збереження просторової та видової різноманітності й цілісності природних об'єктів і комплексів;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища, формування у населення екологічного світогляду;
- науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє середовище;
- стягнення плати за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього природного середовища та зниження якості природних ресурсів;
- вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міжнародного співробітництва.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" визначає поняття екологічної безпеки та заходи щодо її забезпечення, екологічні вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію підприємств та інших об'єктів, про застосування мінеральних добрив, засобів захисту рослин, токсичних хімічних речовин; передбачає заходи щодо охорони навколишнього природного середовища від шкідливого біологічного впливу, шкідливого впливу фізичних факторів та радіоактивного забруднення, від забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами.

У Законі дається поняття зон надзвичайних екологічних ситуацій (екологічні катастрофи, підвищеної екологічної небезпеки). Встановлена

дисциплінарна, адміністративна, цивільна і кримінальна відповідальність за екологічні правопорушення.

Основними з них є:

-порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище;

-порушення норм екологічної безпеки;

- порушення вимог законодавства про проведення екологічної експертизи;

-допущення наднормативних, аварійних, залпових викидів і скидів у навколишнє природне середовище;

-самовільне використання природних ресурсів, перевищення лімітів та порушення інших вимог використання природних ресурсів;

-невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварії та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;

-порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, захороненні хімічних, токсичних та радіоактивних речовин, виробничих, побутових та інших відходів;

-відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, джерела його забруднення та ін.

Директивне регулювання чи екологічна регламентація господарської діяльності – це вплив на організаторів, інвесторів і учасників виробництва з допомогою юридичних, нормативних і адміністративних обмежень, регламентів і заборон, які мають обов'язковий характер.

До нього відносяться :

1. *Регулювання розміщення виробництва :*

а) заборона на будівництво промислових підприємств чи інших об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури в межах територій ;

б) обмеження росту виробничих потужностей у відповідності з екологічною техномісткістю території.

2. *Регламентація техногенних потоків :*

а) встановлення гранично допустимих емісій - викидів, скидів, складування відходів – для всіх груп джерел ;

б) встановлення нормативів і квот очистки викидів і скидів ;

в) специфікація технології виробництва і очистки відходів з заборонаю застосування застарілих і несучасних технологічних засобів, заборона чи

обмеження виробництва відходомісткої, по технології виробництва продукції.

3. *Вимоги до екологічної якості продукції:*

а) заборона чи обмеження випуску продукції, яка антиекологічна за своїм основним впливом та побічним ефектом ;

б) обмеження виробництва продукції, використання якої дає велику кількість неутилізованих відходів ;

в) дотримування норм домішок і забруднюючих речовин в продукції, яка виробляється. Ці ж вимоги пред'являються і до сфери торгівлі.

Порушення вказаних обмежень і норм у відповідності з законом супроводжується адміністративною і кримінальною відповідальністю і штрафами.

10.3. Класифікація екологічного моніторингу і механізм його реалізації

Залежно від призначення здійснюється загальний (стандартний), оперативний (кризовий) та фоновий (науковий) моніторинг навколишнього природного середовища.

Загальний (стандартний) моніторинг навколишнього середовища – це оптимальні за кількістю параметрів спостереження на пунктах, об'єднаних в єдину інформаційно-технологічну мережу, які дають змогу на основі оцінки і прогнозування стану довкілля регулярно розробляти управлінські рішення на всіх рівнях.

Оперативний (кризовий) моніторинг навколишнього природного середовища – це спостереження спеціальних показників у цільовій мережі пунктів у реальному масштабі часу за окремими об'єктами, джерелами підвищеного екологічного ризику в окремих регіонах, які визначено як зони надзвичайної екологічної ситуації, а також у районах аварій із шкідливими екологічними наслідками з метою забезпечення оперативного реагування на кризові ситуації та прийняття рішень щодо їх ліквідації, створення безпечних умов для населення.

Фоновий (науковий) моніторинг навколишнього середовища – це спеціальні високоточні спостереження за всіма складовими навколишнього середовища, а також за характером, складом, кругообігом та міграцією забруднюючих речовин, за реакцією організмів на забруднення на рівні окремих популяцій, екосистем і біосфери в цілому. Цей моніторинг здійснюється у природних і біосферних заповідниках, на інших територіях, що охороняються, на базових станціях.

Комплекс екологічного моніторингу має такі підсистеми: геосферний, геохімічний і біологічний.

Геосферний моніторинг. Передбачає оцінку стану і прогнозування змін в літосфері (геологічне середовище, мінерально-сировинні ресурси), геофісфері (гравітаційні, магнітні, радіаційні, сейсмічні та інші поля), геоморфосфері (рельєф і його порушення геодинамічними процесами – зсувами, ерозією, карстами, суфозією, осипанням тощо); гідросферні (водні ресурси, водоспоживання і водовідведення, несприятливі гідрологічні явища, рівень забруднення поверхневих і підземних вод); атмосферні (стан повітряного басейну та його забруднення, транскордонний перенос; розподіл тепла і вологи, зміни клімату).

Геохімічний моніторинг. Включає дослідження й інвентаризацію джерел забруднення, встановлення об'ємів викидів і скидів, вивчення хімічного складу повітря, опадів, ґрунтів, наземної і водної рослинності, поверхневих і підземних вод, донних відкладів та ін. Передбачає також встановлення “градієнту випадань” – кількість надходження на поверхню землі різних речовин з атмосферними опадами і пилом.

Біологічний моніторинг. Основою його є вивчення стану рослинності (фітосфера) за візуальними симптомами пошкодження листя (дефоліація, дехромація), розвитку епіфічних лишайників на деревах, динаміки змін видів рослин і структури рослинних угруповань (сукцесії, дигресії, демутації) під впливом природних і антропогенних факторів.

10.4. Система екологічної інформації

Статистична звітність про охорону компонентів біосфери фіксує дані наявного моніторингу.

Звіт про охорону атмосферного повітря від забруднення – Ф-2тп(повітря) подають виробничі об'єднання, підприємства, організації та установи, які мають стаціонарні джерела забруднення атмосферного повітря. Він складається з трьох розділів.

Перший – “Викиди в атмосферу забруднюючих речовин” - містить десять показників: обсяг забруднюючих речовин, що викидається без очищення, в тому числі від організованих джерел забруднення; обсяг забруднюючих речовин, який надійшов на очисні споруди; обсяг забруднюючих речовин, які було уловлено; обсяг речовин, які було утилізовано, та всього викинуто в атмосферу забруднюючих речовин. Всі сім показників розраховуються в цілому по підприємству, в тому числі по інгредієнтах: твердих, газоподібних та різних.

Другий розділ “Викиди в атмосферу специфічних забруднюючих речовин” фіксує найменування та обсяг викиду в атмосферу специфічних забруднюючих речовин.

Третій розділ “Виконання заходів по зменшенню викидів забруднюючих речовин в атмосферу” фіксує найменування промислового виробництва та технологічного обладнання, оцінка виконання заходів

Звіт про використання води – Ф2тп-(водгосп.) подають підприємства і організації, що здійснюють водокористування. Звіт складається з трьох розділів.

Перший розділ містить інформацію про джерело водопостачання; відстань від гирла; обсяг водозабору від початку року(всього) і поквартально; сплачено коштів до бюджету (державного і місцевого); обсяг фактично використаної води всього, в тому числі питної води, виробниче використання води, регулярне зрошення, сільськогосподарське водопостачання та на інші потреби; обсяг води, яку було передано іншим споживачам, а також витрати при транспортуванні.

В другому розділі провадиться облік водовідведення. Тут фіксується назва водного об'єкта, відстань від гирла ; обсяг відведених зворотних вод, в тому числі забруднених.

У третьому розділі “Інші показники” наводяться дані про витрати води в системах зворотного і повторного водопостачання; зниження скиду забруднених зворотних вод у порівнянні з минулим роком; встановлений ліміт води, в тому числі підземних вод; кількість днів роботи за рік водокористувача; середня кількість годин роботи за день; потужність очисних споруд, після яких зворотні води скидаються у водні об'єкти, в тому числі тих, що забезпечують нормативну очистку; потужність очисних споруд; обсяг свіжої води; обсяг зворотних вод.

Підприємства та організації, де утворюються токсичні відходи подають щороку “Звіт про використання та знешкодження токсичних відходів” Ф№ 1- токсичні відходи. В цьому звіті вказується клас небезпеки, найменування групи токсичних відходів, технологічний процес чи виробництво, де утворюються відходи, фізико-хімічна характеристика відходів, найменування токсичного компонента, його питома вага у хімічному складі відходів(%); площа та назва сховища відходів, площа, яку воно займає (в га) та обсяг відходів (у куб. м); наявність відходів на 1 січня звітного року у сховищах організованого складування та на території підприємства.

Щороку підприємства та організації, об'єднання та установи, які здійснюють витрати на охорону навколишнього середовища і збори за забруднення його окремих компонентів, готують Ф№1 – екологічні витрати – “Звіт про екологічні збори та поточні витрати на охорону природи”. Цей звіт містить три розділи :

Розділ I під назвою “Екологічні збори” – фіксує дані про: а) збори за викиди, скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів в межах встановлених лімітів, в тому числі – у водні об’єкти, в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, за розміщення відходів; б) збори за викиди, скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів понад встановлені ліміти, в тому числі – у водні об’єкти, в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, за розміщення відходів; в) збори за викиди в атмосферне повітря від пересувних джерел; г) обсяг встановлених збитків, які заподіяні навколишньому природному середовищу забрудненням, та штрафи, накладені на підприємства за ці порушення.

Розділ II під назвою “Витрати на капітальний ремонт основних виробничих фондів природоохоронного призначення” містить дані про витрати на капітальний ремонт основних виробничих фондів природоохоронного призначення, в тому числі на ремонт споруд, обладнання, установок, технічних засобів для: уловлення та знешкодження шкідливих речовин, які забруднюють повітря; очищення стічних вод і раціонального використання водних ресурсів; охорони та раціонального використання земель; утилізації і знешкодження відходів виробництва та побутових відходів; охорони та відтворення ресурсів тваринного світу; охорони та відтворення ресурсів рослинного світу; охорони надр і раціонального використання мінеральних ресурсів; охорони та збереження природно-заповідного фонду.

III розділ фіксує поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища; загальний обсяг витрат, з них: охорону та раціонального використання водних ресурсів; охорону атмосферного повітря; охорону та раціонального використання земель; охорону та раціонального використання природних рослинних ресурсів; охорону та раціонального використання мінеральних ресурсів; охорону та збереження природно-заповідного фонду; раціональне використання, зберігання та знешкодження відходів виробництва та побутових відходів; охорону та раціонального використання ресурсів тваринного світу.

З 1999 року готується “Звіт про надходження та використання коштів фонду охорони навколишнього природного середовища” Ф № 1 – екологічні фонди, який готується за півріччя і за рік по регіонах - Про місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі бюджетів місцевих рад; Про місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі бюджетів АР Крим, обласних рад, Київського та Севастопольського

міських бюджетів; Про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища у складі Державного бюджету України.

10.5. Основні важелі механізму природокористування

Незважаючи на досконалість інженерних методів охорони природи та природоохоронного законодавства, підприємства не будуть їх використовувати, якщо це не буде для них вигідно. Слід зауважити, що власне природоохоронна діяльність не дає прибутку підприємствам, за винятком утилізації відходів, отриманих внаслідок процесу очищення стічних вод та газів, що викидаються в атмосферу. Більшість уловлених речовин є цінною сировиною (сірка, пил кольорових металів тощо) і можуть бути використані при виробництві продукції, сприяючи отриманню додаткового прибутку. Однак обладнання для вловлювання цих речовин та підготовка їх до подальшого використання часто вимагають таких видатків на придбання, монтаж та експлуатацію, котрі з'їдають весь прибуток від продажу виготовленої продукції.

Іншою причиною відсутності заінтересованості підприємств в природоохоронній діяльності є часто розбіжність часу забруднення або завдання шкоди навколишньому середовищу в іншій формі з моментом відшкодування збитків. Наприклад, надмірний вилов риби або надмірна вирубка деревини найсильніше відіб'ються на економіці галузі в майбутньому, а в поточному році можуть дати прибуток. Забруднення повітря та продуктів харчування, особливо радіаційне, може відбитися на здоров'ї через декілька років або десятиріч. А люди схильні більше клопотатися про нинішній день, ніж про майбутній, не замислюючись, що для усунення збитків в майбутньому будуть потрібні кошти, котрі набагато перевищуватимуть прибуток, отриманий шляхом порушення законів екології. Це явище має назву принципу віддаленості подій.

Ще однією важливою причиною того, що підприємства не дуже заінтересовані реалізовувати заходи з охорони навколишнього природного середовища, є неузгодженість між підприємствами-отруювачами та підприємствами реципієнтами, котрі зазнають найбільших збитків від забруднення навколишнього середовища. Основними забруднювачами є хімічна, нафтохімічна, металургійна, целюлозно-паперова галузі, енергетичний комплекс тощо. Перший шлях стосується адміністративного механізму, котрий базується на встановленні норм, стандартів, правил природокористування та відповідних планових показників підприємствам з охорони навколишнього природного середовища та покарань від догани до тюремного ув'язнення або зняття з роботи та виплати штрафів

підприємством і його керівниками. Однак цей шлях дорогий та малоефективний, оскільки вимагає постійного контролю та значного числа контролерів. Розмір штрафів повинен забезпечувати умови, за яких порушення є не вигідним з точки зору економічних інтересів природокористувача. Як правило, штрафні платежі встановлюються у кратному розмірі відносно нормативних показників плати або відносно величини недоодержаного прибутку.

Платежі за понадлімітне і нераціональне використання природних ресурсів (дикорослих рослин, тварин, мінеральних грязей, води тощо) у вигляді штрафів стягуються з прибутку, що залишається у розпорядженні природокористувача, і з його приватних коштів. Значно ефективнішим є шлях економічного стимулювання, коли за допомогою різноманітних важелів (цін, платежів, податкових пільг та покарань) держава створює умови для прибутковості дотримання природоохоронного законодавства, і збитковості його порушення.

Отже, адміністрування, не пов'язане з матеріальною заінтересованістю, не може змусити підприємство постійно, ефективно і дбайливо ставитись до довкілля. З другого боку, економічні важелі, не підсилені безпосереднім примусом у найбільш важливих економічних проблемах, теж не завжди забезпечують необхідний якісний рівень та терміни здійснення природоохоронної діяльності. При цьому слід врахувати, що деякі адміністративні та економічні важелі переплітаються. Наприклад, штраф – це і адміністративний, і економічний захід, а встановлення лімітів користування та забруднення природних ресурсів спирається на такий адміністративний захід, як нормування. Економічний механізм охорони навколишнього природного середовища містить цілий ряд інструментів впливу на матеріальні інтереси підприємств та окремих працівників. Лімітування природокористування – дієвий елемент механізму охорони навколишнього природного середовища. Існують підприємства, котрі, з екологічної точки зору, краще було б закрити або перепрофілювати, тобто перевести на випуск іншої продукції, що завдавало б менше шкоди навколишньому середовищу. Важливим економічним важелем природокористування є правильне застосування матеріального стимулювання – забезпечення заінтересованості, вигідності для підприємства та його працівників природоохоронної діяльності. При цьому передбачається застосування не лише заохочувальних заходів, але й покарань.

До заохочувальних заходів належать:

- встановлення податкових пільг (сума прибутку, з котрого стягується податок, зменшується на величину, що повністю або частково відповідає природоохоронним видаткам);
- звільнення від оподаткування екологічних фондів та природоохоронного майна;
- застосування заохочувальних цін та надвишок на екологічно чисту продукцію;
- застосування пільгового кредитування підприємств, котрі ефективно здійснюють заходи у відповідності до "Закону про охорону навколишнього природного середовища" (зниження процента за кредит або безпроцентне кредитування);
- запровадження спеціального додаткового оподаткування екологічно шкідливої продукції та продукції, що випускається із застосуванням екологічно небезпечних технологій;
- штрафи за екологічні правопорушення.

Елементи першої формули повинні збільшувати прибуток, котрий залишається у розпорядженні підприємства за умови реалізації ефективної природоохоронної діяльності, а елементи другої формули – знижувати його, коли підприємство намагається заощаджувати на природоохоронних видатках. Заходи щодо стимулювання за результатами природоохоронної діяльності повинні бути передбачені і для окремих працівників підприємства, котрі беруть у ній безпосередню участь.

10.6. Адміністративний механізм природокористування

В економіці сформувалась і функціонує розгалужена природоохоронна система. Всі ланки цієї системи складають єдине ціле і доповнюють одна одну. В той же час кожна з цих ланок наділена самостійними функціями, вирішує певне коло завдань і має свою структуру.

1. Підсистема нагляду і контролю за станом навколишнього середовища. Відповідальність за організацію цієї підсистеми несе Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Державний комітет природних ресурсів, Держстандарт, Міністерство охорони здоров'я та інші міністерства та відомства України, а також місцеві обласні, міські і районні органи відповідного профілю.

2. Інформативна та техніко-економічна підсистема обробки і аналізу статистичних та інших даних в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Керує цією підсистемою Державний комітет статистики України і його обласні та районні управління,

а також Міністерство охорони навколишнього природного середовища. Ці органи разом формують єдиний банк даних по різних аспектах охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування як в територіальному, так і в галузевому розрізах.

3. Підсистема використання і охорони природних ресурсів. Вона знаходиться в компетенції місцевих Рад, які контролюють і регулюють всю природоохоронну роботу міністерств і відомств. Галузевий і міжгалузевий характер раціонального природокористування визначається специфікою господарської діяльності структурних підрозділів міністерств і відомств і залежить від виробничого профілю підприємств і об'єднань.

4. Підсистема фундаментальних і прикладних досліджень по взаємодії використання ресурсів біосфери і розвитку суспільного виробництва. Ця підсистема базується на діяльності Національної Академії Наук України, Міністерства освіти і науки України. Вони разом з міністерствами і відомствами розробляють і затверджують плани науково-дослідних робіт по науковим основам раціонального природокористування, координують діяльність наукових закладів по розробці найважливіших проблем охорони навколишнього середовища.

5. Підсистема управління і планування в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Це одна з центральних ланок всієї природоохоронної системи. Керівництво і координацію діяльності цієї підсистеми здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції.

Метою управління в галузі охорони навколишнього середовища є реалізація законодавства, контроль за виконанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів по охороні навколишнього природного середовища, раціональному використанню природних ресурсів, досягненню узгоджень дій державних і громадських органів в галузі охорони природного середовища.

10.7. Правове регулювання природокористування та охорони довкілля

Роль права у регулюванні взаємодії природи і суспільства полягає у встановленні науково обґрунтованих правил поведінки людини щодо природи. Найбільш суттєві правила такої поведінки закріплюються державою в законодавстві і стають загальнообов'язковими нормами права для виконання та дотримання, що забезпечується державним примусом у випадку їх невиконання.

Беручи до уваги синтетичний характер проблем екології, їхній органічний зв'язок з усіма політичними, соціальними та економічними факторами, стратегія природокористування в Україні має бути однією з фундаментальних складових стратегії розбудови правової, соціальної держави з ринковою економікою. Одним з таких незаперечних прав є право громадян на екологічну безпеку. Воно забезпечується комплексом юридичних, економічних, технологічних і гуманітарних чинників.

Закон передбачає, що в Україні громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо). В межах закону природні ресурси поділяються на республіканські (загальнодержавні) та місцеві. До республіканських природних ресурсів віднесено територіальні води, природні ресурси континентального шельфу та економічної (морської) зони і поверхневі води, що розташовані або використовуються на території більш, ніж однієї області; лісові ресурси; види рослин і тварин, занесені до Червоної книги України; природні ресурси в межах об'єктів природно-заповідного фонду республіканського значення; корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

Законом передбачено, що Україна приєднується до всіх видів міжнародного співробітництва у галузі охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, яке здійснюється шляхом укладання договорів, угод, а також участі в природоохоронній діяльності ООН, інших урядових і неурядових організацій.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища", який є стрижневим, доповнюється низкою інших екологічних законів, які регулюють правовідносини в усіх важливих сферах взаємодії людини і природи. До таких законів в першу чергу відноситься Земельний кодекс України, вперше прийнятий 13 березня 1992 року. Зараз діє Земельний кодекс України в редакції 2001 року. Він регулює охорону і раціональне використання земель. У кодексі встановлено дві форми власності на землю: державна і приватна. За громадянами України закріплено право на одержання земельної ділянки у приватну власність за плату або безоплатно. Земельні ділянки можуть надаватися в постійне або тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди.

Водний кодекс України (прийнятий 6 червня 1995 року) забезпечує правову охорону вод від забруднення, засмічення і виснаження і регулює порядок їхнього використання. Водний кодекс встановлює пріоритет питного і побутового водокористування. З метою охорони вод, які використовуються

для питних і побутових, курортних, лікувальних і оздоровчих потреб, встановлюються округи і зони санітарної охорони із суворим режимом використання, а також водоохоронні зони лісів. У Водному кодексі закріплені обов'язки водокористувачів щодо раціонального використання водних об'єктів, економного використання води, відновлення і поліпшення її якості. Власники засобів водного транспорту, лісосплавні організації повинні не допускати забруднення і засмічення вод внаслідок втрати масел, хімічних речовин і нафтопродуктів, деревини. Лісовий кодекс України, прийнятий 21 січня 1994 року, регулює відносини з охорони і відтворення лісів, посилення їх корисних властивостей та підвищення продуктивності, раціонального використання та відтворення лісів.

- порушенні строків лісовідновлення;
- знищенні або пошкодженні лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу тощо.

Кодекс України про надра, прийнятий 24 липня 1994 року, регулює гірничі відносини з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб суспільства у мінеральній сировині, охорони надр, гарантування безпеки людей, майна, навколишнього природного середовища при користуванні надрами.

Кодекс визначає поняття про надра, порядок і види користування надрами, основні вимоги в галузі охорони надр. Такими вимогами, зокрема, є:

- забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр;
- додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування;
- раціональне вилучення і використання корисних копалин і наявних в них компонентів;
- недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами;
- охорони родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їхню розробку тощо.

У Кодексі про надра встановлений перелік правопорушень законодавства про надра, які тягнуть за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно з законодавством України:

- самовільне користування надрами;

- порушення норм, правил і вимог щодо проведення робіт з геологічного вивчення надр;
- вибіркове вироблення багатих ділянок родовищ, що призводить до наднормативних витрат корисних копалин;
- наднормативні витрати і пошкодження якості корисних копалин при їхньому добуванні;
- пошкодження родовищ корисних копалин;
- невиконання правил охорони надр та вимог щодо безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища щодо шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами тощо.

Закон України про охорону атмосферного повітря, прийнятий 16 жовтня 1991 року, спрямований на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення і поліпшення для забезпечення екологічної безпеки людини, а також відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище. Закон встановлює екологічні норми і нормативи в галузі охорони атмосферного повітря, безпеки атмосферного повітря (гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, гранично допустимих викидів забруднюючих речовин для кожного стаціонарного та пересувного джерела викиду).

Питання для самоперевірки.

1. Сутність та класифікація екологічного моніторингу.
2. Завдання та мета моніторингу.
3. Повноваження державних органів влади та установ в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.
4. Економічні важелі механізму раціонального природокористування.
5. Сутність та завдання Лісового Кодексу України.
6. Сутність та основні положення В одного Кодексу України.
7. Кодекс України про надра – сутність, мета і завдання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Л.О, Болтянська Л.О., Лисак О.І. Економіка підприємства: Навчальний посібник. / Л.О. Болтянська, Л.О. Андреева, О.І. Лисак. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 668 с.
2. Болтянська Л. О. Перспективна форма інтеграції в садівництві / Л. О. Болтянська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). - 2013. - № 2(5). - С. 36-41. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2013_2\(5\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2013_2(5)_6).
3. Болтянська Л.О. Проблеми та тенденції розвитку внутрішньої торгівлі Запорізької області [Електронний ресурс] / Л.О. Болтянська, В.М. Тебенко / Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. - №17. Режим доступу до статті: <http://global-national.in.ua/issue - c.525-530>
4. Вебер А. Теория размещения промышленности : пер. с нем. / А. Вебер. - М. : Л.: Книга, 1926. - 224 с.
5. Голиков А.П. Регіональна економіка та природокористування: навч. посіб. / А. П. Голиков. – К.: Центр учбової літератури, 2009.- 352с.
6. Грицаєнко Г. Інвестиційна привабливість України [Електронний ресурс] / Г. Грицаєнко, М. Грицаєнко // Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal – 2017. – Vol. 3. – No. 1. – Pp. 80-93 – Mode of access : <https://are-journal.com>
7. Грицаєнко М. І. Інтенсифікація сільського господарства на основі інноваційного розвитку / М. І. Грицаєнко // Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2014. – С. 237–257.
8. Грицаєнко М.І. Соціальний капітал територіальних громад та їх об'єднань [Електронний ресурс] / М.І. Грицаєнко // Електронне наукове видання з економічних наук «Modern Economics». – 2017. – №4. – С. 63-74. – Режим доступу : <https://modecon.mnau.edu.ua/social-capital-of-territorial-communities-and-their-associations/>
9. Данилишин Б. М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. / Б. М Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко. - К. : ЗАТ "Нічлава", 1999. - 716 с.
10. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навч. посіб.-2-ге вид., стер./ В. С. Джигирей. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – 203 с.
11. Долішній М.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : навч. посібник / М.І. Долішній, Ю.І. Стадницький, А.Г. Загородній, О.Е. Товкан. - Л. ; Нац. ун-т "Львівська політехніка", 2003. - 256 с.
12. Долішній М. І., Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Соціально-економічне районування України, доповіді. / М. І. Долішній, М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. - Львів, 1997.-262 с.

13. Дорогунцов С. І. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки: навч. посіб. / С. І. Дорогунцов, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. - К. : Стафед - 2, 2001. - 143 с.
14. Дорогунцов С. І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : підручник. / С. І. Дорогунцов, Г. А. Заяць, Ю. І. Пітюренко та ін. - К., КНЕУ, 2005. - 988 с.
15. Єпіфанов А. О. Регіональна економіка. навч. посіб. / А. О. Єпіфанов, І. В. Сало. - Київ. : КНЕУ, 2000.- 195 с.
16. Жук М. В. Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України: навч. посіб. / М. В. Жук, В. П. Круль. - Чернівці : Рута, 2009 - 293 с.
17. Заблоцький Б. Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка : посібник / Б. Ф. Заблоцький.- К. : Академвидавництво, 2008. - 368 с.
18. Заблоцький Б. Ф. Регіональна економіка : навч. посіб. / Б. Ф. Заблоцький. - Л. : Новий світ - 2000, 2007. - 548 с.
19. Завадських Г.М. Регіональний аспект диспропорцій соціально-економічного розвитку України / Г.М. Завадських // Збірник наукових праць ТДАТУ (економічні науки), 2014.-№3(27).-С.120-124.
20. Завадських Г.М. Диспропорції соціально-економічного розвитку регіонів України та шляхи їх зниження / Г.М. Завадських // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. - Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія "Люкс", 2014.- №2 (26).- С.76-79.
21. Завадських Г.М. Особливості формування економічної політики регіонів // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. - Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія "Люкс", 2013. - №1. – Том 1. - с. 85-90.
22. Завадських Г.М. Методичні підходи до оцінки інвестиційної привабливості регіону [Електронний ресурс] / Г.М. Завадських // Глобальні та національні проблеми економіки. - 2017.-№17.-С.152-155. Режим доступу до статті:<http://global-national.in.ua/issue-17-2017>
23. Завадських Г.М. Регіональна економіка: Навчальний посібник. / Г.М. Завадських. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 556 с.
24. Заставний Ф. Д. Географія України. / Ф. Д. Заставний. - Львів : Світ, 1994.- 472 с.
25. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил / С. І. Іщук. - К. : Європ. ун-т фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу. - 216 с.
26. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил / С. І. Іщук. - К. : Вид-во Європейського університету, 2001. - 289 с.
27. Качан Е. П. Розміщення продуктивних сил України / Е. П. Качан, М. О. Ковтонюк, М. О. Пернга та ін. - К. : Вища школа, 1998 - 375 с.
28. Лишиленко В.І. Регіональна економіка: підручник / В.І. Лишиленко – К.: центр учбової літератури, 2009.- 384 с.

29. Лисак О.І., Андреева Л.О. Концепції відтворення трудового потенціалу/ О.І. Лисак, Л.О. Андреева // Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету: Випуск 23 / ПДАТУ; за ред. д.е.н., проф. В.В. Іванішина. - Кам'янець -Подільський: ПДАТУ, 2015. - 380 с. С. 150-157.
30. Лисак О.І., Андреева Л.О. Проблеми та перспективи експорту аграрної продукції України/ О.І. Лисак, Л.О. Андреева // Agricultural and resource economics: international scientific e-journal. - 2017. - Vol. 3, № 1. - С. 139-151.
31. Михасюк І. Р. Регіональна економіка / І. Р. Михасюк, М. Д. Янків, З. М. Залога [та ін.]; за ред. проф. І. Р. Михасюка. - Л. : Укр. технології, 1998. - 240 с.
32. Модель розвитку галузей економіки України / Гуткевич С.О., Завадських Г.М., Дунда С.П., Котков С.В. та ін. / за ред. д.е.н. проф. Гуткевич С.О.// Монографія.- Київ:НТУУ "КПІ", 2011.- 472 с.
33. Наукове забезпечення інноваційного розвитку аграрної сфери / О.Г. Шпикуляк, М.І. Грицаєнко // Бізнес Інформ. – 2016. – №4. – С. 143-149
34. Ольшанська О.В. Регіональна економіка: Тексти лекцій / О. В. Ольшанська, М. І. Фащевський, І. В. Білоконь та ін.; За заг. Ред.. М. І. Фащевського, О. В. Ольшанської. – К.: КНЕУ, 2009.
35. Педченко Г.П. Сучасний стан підприємництва в Запорізькій області // Г.П. Педченко, Ю.О. Власюк / Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки) / За ред. Л.В. Синяєвої. – Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2016. - № 3 (32). - С. 159-167
36. Петрига О. М. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : навч.-метод. посібник / О. М. Петрига. – Мелітополь : 2004. – 250 с.
37. Пістун М. Д. Регіональна політика в Україні : суспільно-географічний аспект / М. Д. Пістун та ін. - К. : КНЕУ, 2004. - 130 с.
38. Проблеми екологізації сільськогосподарського виробництва / Лисак Л.О. // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету / ТДАТУ. – Мелітополь, 2013. – Т. 2, № 1 (21). – С. 188-194.
39. Раціональне землекористування як основа сталого розвитку сільського господарства / Лисак О.І. // Науковий вісник Львів. нац. ун-ту ветер. медич. та біотехнологій ім. С.З. Гжицького / Львівський НУВМБТ ім. С.З. Гжицького. – Львів, 2013. – Т. 15, № 2(56). - С. 180-184.
40. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В. П. Руденко. - Львів : Світ, 1993. - 243 с.
41. Стратегія розвитку: інвестиційний вимір. Монографія / С.О. Гуткевич, Завадських Г.М., М.І. Пугачов, О.Г. Занозовська / за ред. проф. Гуткевич С.О.- Харків: Вид-во "Діса-плюс", 2016.- 162 с.
42. Тебенко В.М. Взаємозв'язок категорій «ефективність» та «результативність» господарської діяльності підприємства / В.М Тебенко /

- Збірник наукових праць ТДАТУ (економічні науки) – Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2014. – № 3 (27). С. 7-10.
43. Тебенко В.М. Інвестиційна привабливість Запорізького регіону. // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки) / За ред. М.Ф. Кропивка. – Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2013. – № 1 (21), том 2. – с. 330-336.
44. Тебенко В.М. Інноваційна діяльність промислових підприємств України. / В.М. Тебенко // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки), Мелітополь. - №1 (29). - 2015 р.- С.69-73.
45. Тебенко В.М. Проблеми та тенденції інноваційного розвитку промислових підприємств України / В.М. Тебенко // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету №2 (37), 2018. - с. 146-154
46. Тебенко В.М., Болтянська Л.О. Проблеми та тенденції розвитку внутрішньої торгівлі Запорізької області [Електронний ресурс] / В.М. Тебенко, Л.О. Болтянська / Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. - №17. Режим доступу до статті: <http://global-national.in.ua/issue> - с.525-530
47. Тебенко В.М., Завадських Г.М. Сучасний стан та перспективи розвитку біржового товарного ринку України / В.М. Тебенко, Г.М. Завадських / Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету № 1 (36), 2018. - с. 139-148.
48. Тебенко В.М., Завадських Г.М. Ефективність розвитку галузі садівництва / В.М. Тебенко, // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету №3 (32), 2016. - с.168-177.
49. Тебенко В.М., Завадських Г.М. Проблеми та тенденції розвитку роздрібною торгівлі запорізького регіону / В.М. Тебенко, Г.М. Завадських // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету №1 (33), 2017. - с. 105-112
50. Тебенко В.М., Завадських Г.М., Грибова Д.В. Передумови розвитку овочівництва в Мелітопольському районі Запорізької області / В.М. Тебенко, Г.М. Завадських, Д.В. Грибова // Науковий журнал Бізнес Інформ № 12, 2016 р. (467) с.132 -137.
51. Яворська Т. І. Роль інтеграції в розвитку підприємницького характеру особистих господарств громадян / Т. І. Яворська // Ринкова трансформація економіки АПК: кол. монографія у чотирьох частинах. Ч. 2: Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2002. – 754 с.
52. Яворська Т. І. Теоретичні аспекти визначення сутності малого бізнесу / Т. І. Яворська // Економіка АПК. – 2010. – № 3. – С. 77–80.
53. Яворська Т.І. Спеціалізація у формуванні економічної ефективності виробництва молока у фермерських господарствах / Т.І. Яворська //

- Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького / Львівський НУВМБТ ім. С.З. Гжицького. – Львів, 2013. – Т. 15, № 2(56). - С. 180-184.
54. Яворська Т.І. Удосконалення диференціації сільського господарства за розміром суб'єкта підприємницької діяльності / Т.І. Яворська // Економіка АПК – 2013. – № 12. – С. 71–75
55. Яворська Т.І. Функціонування інституту власності у сільському господарстві // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки) / За ред. М.Ф. Кропивка. – Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2013, 396 с. - № 1 (21), том 2 – С.388–394.
56. Яворська Т. І. Формування галузевої структури сільськогосподарських підприємств України /Т. І. Яворська // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). – Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс». – № 1 (39), 2019, С. 291-300.
57. Yavorska Tetiana Problems and prospects for development of family households in Ukraine / Yavorska Tetiana, Prus Yuriy, Lysak Oksana, Zavadskykih Hanna // Modern development paths of agricultural production trends and innovations, 2019, с. 593-605.
58. Яворська Т. І. Оцінка рівня спеціалізації сільськогосподарського виробництва /Т. І. Яворська // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка (економічні науки) - Вип. 202, 2019, С. 3-10

Навчальне видання

**Завадських Ганна Миколаївна
Педченко Ганна Павлівна
Тебенко Віта Миколаївна**

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Курс лекцій

Надруковано з оригіналів макетів замовника
Підписано до друку 10.01.2019 р. формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Наклад 100 примірників
Замовлення № 777

**Виготовлювач ПП Верескун В.М.
Видавничо-поліграфічний центр «Люкс»
м. Мелітополь, вул. М. Грушевського, 10 тел. (0619) 44-45-11**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виробників
і розповсюджувачів видавничої продукції
від 11.06.2002 р. серія ДК № 1125